

ARABAKO EUSKARA

KOLDO ZUAZO
E.H.U.

0. Abstract

In 1958 Mitxelena published the lexicon that Nicolao Landuchio had compiled four centuries before (1562). By this, he established the existence of a now extinguished linguistic variety which he called «southern variety», as he considered that it was spoken in the south of the present-day Basque speaking area, most probably in the province of Araba.

In following essays, K. Mitxelena developed and rounded up the reasons which made him reach the mentioned conclusion. His interesting and always solid observations, as well as the new documentation appeared in the latest years, are the main basis for our work. A careful analysis made us change considerably some of the hypotheses proposed by Prof. Mitxelena.

First of all, we would like to point out that the Basque language of Araba does not seem to be a unique and homogeneous block at all. Three clearly distinct varieties can be distinguished within this area: western, central and eastern.

It is also interesting to note that this southern variety shows many coincidences with Biscayan, as well as with the Gipuzkoan and Navarrese varieties spoken on the boundary with Araba. These coincidences are an absolute and radical proof against the supposed independence of Biscayan vs. the other Basque dialects.

1. Atarikoa*

Harrigarria da benetan Koldo Mitxelena Elissaltek (1915-1987) Hizkuntzalaritza alorrean burututako lana. Gai ezberdin anitz aztertu eta sakondu zituen, hamaikatxo korapilo askatuz eta biderik malkartsuenak lautuz eta garbituz. Bide berririk ere urratu zuen, ordea. Bera dugu, hain zuzen, aspaldi iraungitako euskalki bat idoro eta euskalki horri MERIDIONAL/HEGOALDEKOA izena ezarri ziona.

Nicolao Landuchio italiarrak 1562an bildutako *Dictionarium Linguae Cantabrigiae* (aurrerantzean *DLC*) hiztegioko hizkera aztertzeari ekin ziolarik, berehala ohartu zen bazituela honek, bizirik dirauten gainerako euskalkiekin alderatuz, ezberdintasun nabarmenak. Bazeuzkan euki bizkaierarekiko kidetasun estuak, baina baita, aldi berean, euskalki honetatik saihestu eta gipuzkerara nahiz ekialderagoko euskalkietara hurbiltzen zuten beste hainbat ezaugarri ere. Guzti honek, bada, aparteko nortasuna ematen zion aipatu hizkera honi.

Bizkaierarekin (Oñati eta Leintz aldekoarekin bereziki) eta, zenbaitetan, baita Burunda zein Sakanako hizkerekin (Arabarekin muga egiten dutenak hauek ere) zeukan antzekotasun hori kontutan hartuz, Araba aldera begira jarri zen Mitxelena. Bagenekien, noski, Gipuzkoa eta Bizkaiaren ertzetan kokaturiko herri gutxi batzutan ezezik, Arabako lurralderik gehiengan ere euskara zela nagusi aspaldi —eta, zenbait lekutan, ez hain aspaldi gainera—, baina euskara horren nolakotasunaz eta beraren ezaugarriez berririk txikienik ere ez geneukan.

Landuchioren hiztegi hauxe zen, bada, eskura genuen lekuko bakarra eta, horren esangura bereziaz jabeturik, argitara ematea erabaki zuen (1958), guztiz hitzaurre aberats batetan euskalki aurkitu berri honen ezaugarriarik behinenak adierazi zituelarik.

(*) Lan hau Erretereriako Udaletxeak eraturako «*Koldo Mitxelena*» I. Saria lehiaketan irabazle gertatu zen (1989. 11.10). Nire eskerrona Erretereriako Udaletxeari lan hori orain ASJU aldizkarian argitaratzeko baimena emategatik.

Ondórengo urteetan, Arabako toponimia eta bertako euskararen bestelako aztar-nak ikertu ahala, hainbat eta hainbat froga berri aurkeztuko zituen DLC-ko hizkera Arabaldekoa zelako susmoa behin-betiko egiaztatuz. Honako lan hauexek iruditzen zaizkigu denetan aipagarrienak: «Toponimia, léxico y gramática» (1971), «Notas sobre las lenguas de la Navarra medieval» (1971) eta «Sobre la lengua vasca en Álava durante la Edad Media» (1982)¹.

Harrobi emankorragorik ere idoroko zuen, horregatio, urteen joan-etorrian. Erabakiorra gertatu zen J.Bta. Gamizen (1699-1773) bertsoak bere osotasun guztian plazaratu izana. Oraingoan, gainera, ezaguna genuen egilearen jatorria: Arabako eki-aldean, Nafarroatik ez oso urrun, dagoen Sabando herria.

Bigarren lekuko honek beste hirugarren bat azaleratu zuen: 1610ean, Iruñean, Gorpuzti ospakizunak zirela eta antolatutako poesi lehiaketan, lehen saria eskuratu zuena. Martin Portal izan zen *Romance del Santísimo Sacramento*-ren egilea eta beronen hizkeraz hauxe esango zuen Mitxelenak 1964ean (TAV, 121):

Esta composición representa, sin duda, un habla occidental, con rasgos comunes con el guipuzcoano e incluso con el vizcaíno: puede tratarse de la lengua de la Barranca o incluso, por lo que acertamos a adivinar a partir de escasos indicios, de las Amescoas o de Lana.

DLC-ren hitzaurrean ere (45. or.) «de aire guipuzcoano» zioen poesia honetaz mintzo zela.

Gamizen hizkera begien aurrean izateak, baina, erizpidez aldatzera bultzatu zuen eta honela mintzatuko zen Jon Goikoetxea Maizak atondutako argitalpenari egin hitzaurrean:

Me permito sugerir que el tipo de lengua más parecido al de Gamiz que conozco es el que nos ha sido transmitido por un «Romance al Santísimo Sacramento», premiado en 1610. Porque, aunque premiada en las fiestas del Corpus de ese año en Pamplona, no puede proceder ni de Pamplona ni de su cuenca. Ni, casi con seguridad, de ningún otro lugar de Navarra.

Janabes berri hauei esker, bada, zabalago egiten zen «hegoaldeko» euskalki hori aztertzeo aukera, baina, hartan-horretan, bere heriotze ordua iritsi zitzaion Mitxelena irakasleari.

Beraren aipatu ekarriez landara, gauza apurra da Arabako euskaraz jakin dezakeguna. Badira, dena den, Enrike Knörr-ek Gamizen hizkerari buruz argitaratutako ohar batzuk² eta, bereziki, Joseba Andoni Lakarrak han-hemenka jakitera emandako argibide eta xehetasunak (ikus Bibliografian).

2. Araba, Errioxa eta Burgosko euskararen bilakaeraz zenbait ohar

2.1. Orain artekoan Arabako euskaraz ihardun dugun arren, ezin dugu ahaztu Errioxan eta Burgosen ere bazirela antzina lurralde euskaldunak. Ez daukagu, dagoeneko, azken bi herrialdeotan mintzo zen euskararen berri izateko bitarteko zuzenik, baina toponimiak eta gainerako hizkuntz hondakinek erakusten dutenez, Mendebaleko multzoan —gaurregun bizkaierak baizik osatzen ez duen horretan, alegia— sartu beharko genuke bete-betean.

Mitxelena bera ere, Donemiliaga Kukullako agiriak arakatu ondoren³, zuzen jabetu zen hala Errioxa nola Burgosko toponimia alde batetik eta Ebro ibaiaren iparraldeko lurralde arabarretan aurkitzen zena bestetik, guztiz antzekoak zirena. Nafarroakoak, ostera, hagitxura ezberdina erakusten zuen (PT, 69):

(1) Hirurok daude orain *Palabras y textos* (aurrerantzean PT) bilduman jasoak.

(2) E. Knörr, «Gamiz-en hizkeraz zertxobait», *Enskera*, XIX (1974), 218-230. or.

(3) «Onomástica y población en el antiguo reino de Navarra: la documentación de San Millán», PT, 59-72. or.

La lengua meridional no coincide sólo con la alavesa, y con la de los testimonios vizcaínos no demasiado copiosos, en la conservación de arcaísmos, que faltan en Navarra, pero no en la inscripción de Lerga, ya en la documentación medieval más antigua: la conservación de la aspiración y las consonantes (-ll-, -nn-) geminadas o fuertes, que en territorio navarro son excepcionales. También aquí, como en Álava y en Vizcaya, tenemos *huri* 'villa' o *baltz* 'negro', no *iri* o *beltz*.

Mitxelenaren ustez (PT, 69 hh), Erdi Aroan zehar bultzatu ziren migrazio joerak omen daude guzti honen azpian. Toponimiak eta bestelako hondakinek salatzen dutenez, migrazio hauek ez ziren Ekialderantz bideratu, Mendebalderantz —eta Mendebaldeko jendez (arabar eta bizkaitarrez) osatuak— baizik. Ia Burgosko hiriburu bertarainoko guztian sakabanatu bide ziren euskaldun hauek. Muga, antza, Oja eta Najerilla ibaien artean zegoen, handik ekialderagoko lurretan dexente urritzen baitira euskal aztarnak.

Merino Urrutia izan da bertoko euskaraz gehien arduratu dena. Arlanzón, Tirón, Oja eta, neurri apalagoan bada ere, Oca ibai arroetan —alderdirik menditsuenetan batipat— omen dute euskal aztarnok maiztasunik larriena eta, gertaera hau, bertoneuskarari berandu arte eutsi zitzaionaren ezaugarritzat joko du M. Urrutiak. Frogarik garbiena, haatik, Fernando III erregeak Ojastroko bizilagunei auzietan euskara erabili ahal izateko onartu zien eskubidea litzateke eta, hori, gogora dezagun, XIII. mendean jazo zen⁴.

2.2. Gehixeago da, noski, Arabako euskararen bilakaeraz dakiguna, nahiz eta, zoritxarrez, bertoneuskarari berandu arte eutsi zitzaionaren ezaugarritzat joko du M. Urrutiak. Frogarik garbiena, haatik, Fernando III erregeak Ojastroko bizilagunei auzietan euskara erabili ahal izateko onartu zien eskubidea litzateke eta, hori, gogora dezagun, XIII. mendean jazo zen⁴.

Zenbait lurraldetan oso goiz ematen du abiatu zela euskararen atzerakada. Mitxelenak (TAV, 29) erakutsi bezala, 1025ean Donemiliagako monastegiari zergak ordaintzen zizkioten herri arabarren artean badira batzuk euskarazko izenak dituztenak, beste batzuk, hegoaldean kokatutakoak hauek, zeharo erdaldunak dituzten bitartean. Argi eta garbi bereizten dira, gainera, eremu biok, nahiz eta, tartean, erdarazko izenak euskarazkoekin nahasian ageri dituen hirugarren lur eremu bat ere somatzen den. Mitxelenak, nolabaiteko elebitasun egoera baten adierazgarritzat hartuko zuen gertaera hau.

Euskararen galerak, hegoalde eta mendebaleko lurralde arabarretan batipat, aurrera egingo du emeki-emeki, baina, oro har, XVIII. mendera arte aski osasun onez iraua zuela herrialde osoan esan dezakegu. Salbuespena, jakina, Gasteiz bera dugu. Badirudi bertoneuskarari berandu arte eutsi zitzaionaren ezaugarritzat joko du M. Urrutiak. Frogarik garbiena, haatik, Fernando III erregeak Ojastroko bizilagunei auzietan euskara erabili ahal izateko onartu zien eskubidea litzateke eta, hori, gogora dezagun, XIII. mendean jazo zen⁴.

XVIII. mendean zehar, biziki azkartuko da euskararen atzerakada. Landazurik, garaiko lekukoa berau, horixe berori salatuko du —Cardaberazek ere (1761) egingo duen bezalatsu— bere *Historia civil de la M.N. y M.L. Provincia de Álava* liburuan: sasoi hartan burutuberria omen zen euskararen galera arabar lautadako zati handi baten.

Zehatzagoa da J.M. Barandiaranek argitara eman zuen 1787 inguruko izkribu batek dioena:

(4) Argibide gehiagotarako ikus: A. Mañaricua, «La Fazaña de Don Moriel», *Homenaje a J. Ignacio Tellechea Idígoras. Boletín de Estudios Históricos sobre San Sebastián*, XVI-XVII (1982-83), 85-103. or.

(5) Beronenak dira «En torno al euskera alavés», *BIAEV*, XXVII (1976), 105. zb., 72-79. or.; 106. zb., 131-137. or. eta 107. zb., 174-184. or. nahiz «El viejo euskera alavés», *Odón Apraiz Omenaldia*, Arabako Foru Aldundia, Gasteiz, 1981, 293-333. or.

Hablan el idioma bascongado muchos pueblos de la Vicaría de Vitoria, todos los de Gamboa, los más de la de Salvatierra, los de la de Mondragon, Cigoitia, Zuya, Orduña, Ayala, Orozco y Tudela, en los cuales a lo menos serian inútiles los Curas de concurso abierto, que ignorasen este idioma (Barandiaran, 1971, 465).

Lurralde zabala —Araba erdia gutxi gorabehera— zen, beraz, oraindik ere euskaldun.

Garai honetantsu —1801ean— gureganatu zen Humboldt eta beronen lekukotasuna ere bat dator aurrekoenarekin: euskara zeharo galduta zegoela Gasteizen zein Arabako beste eskualde askotan esango digu hizkuntzalari germaniarrak (Humboldt, 1975, 92).

Beste atzerritar ospetsu batek —Bonaparte Printzeak— Euskal Herriratu eta euskararen egoeraz arduratzeari ekin zioneko, arras murriztua zegoen euskararen eremua. Era honetara laburbildu ditu Odón de Apraizek (1976, 14 hh) Bonaparte eta beraren laguntzaileei esker ezagutzen ditugun emaitzak: Mendebaletik abiatuz, hil zorian zegoen euskara Okondon. Luxaondo zen Aiarako herri euskaldun bakarra, berton ere egoera larri samarrean aurkitzen zelarik. Laudio, Areta eta Baranbion osasun ona erakusten zuen, baina guztiz makala Lezama, Astobitza eta Larrinben.

Bizirik zirauen Zigoitia aldeko herririk gehienetan, Berrikao eta Buruagan izan ezik. Letona, Mendarozketa, Etxabarri-Dibina eta Apodakan, bestalde, galduta zegoen erabat.

Ubarrundiaz den bezainbatean, euskara zen nagusi Betolatza eta Zirianon; Luku, Uribarri Ganboa eta Landan bere azken hatsak hartzen zituen bitartean.

Ganboa aldera joanez, ongi samar eusten zitzaion Marieta zein Larrintzarren, Zuhatu eta Langaran hilaginean aurkitzen zelarik.

Barrundiari dagokionez, azkenik, Elgea zen geratzen zen herri euskaldun bakarra. Ozeta, Hermua eta Larrean baziren oraindik ere euskaldunak eta, gainontzeko herrietan, burututa zegoen, dagoeneko, ordezkatzeko bilakaera.

Ikus daitekeenez, bada, Arabako euskara Bizkai eta Gipuzkoatik gertuko herrietara mugaturik geneukan behin XIX. mendeko bigarren erdialderako. (Ikus I irudia).

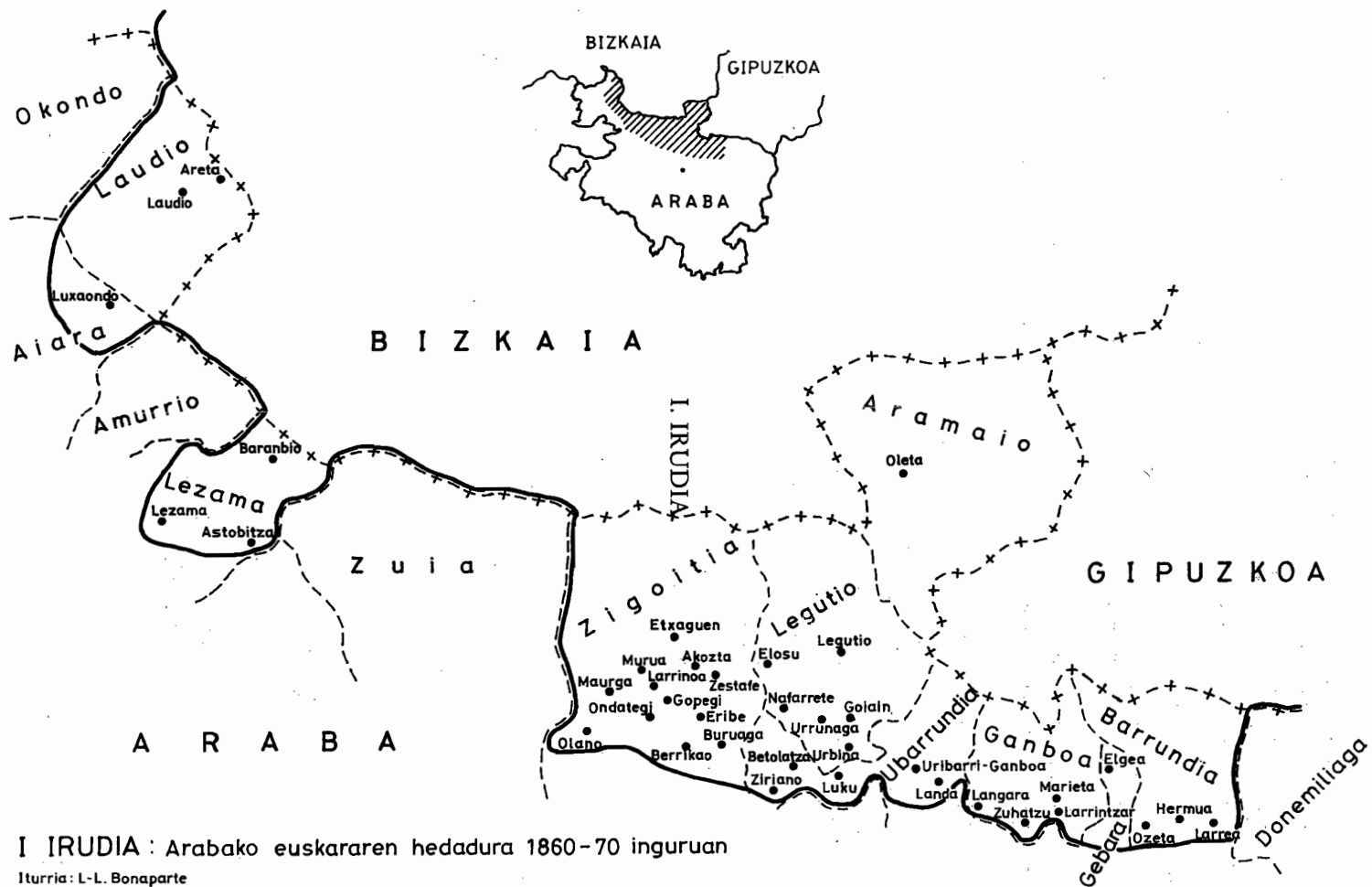
XX. mendean barrena, aurreko joera berari jarraitu besterik ez zaio egin. Pedro de Yrizarrek 1973an argitaratutako emaitzen arabera (Yrizar, 1989, I, 178 hh), honelakoxea zen Arabako euskaldungoaren egoera: 18 ziren Zigoitia guztiko euskaldunak; Legutia, 150; Elosun, 40 eta Urrunagan, 8. Baranbion 12 hiztun geratzen ziren, nahiz eta eguneroko ihardunean ez zutela erabiltzen erantsiko den. Laudion, oster, 200ekoa jo zuen euskaldunen kopurua, hauetako asko inguruetako beste herri batzutatik bertara joanak izango zirela aitortuko zuen arren. 184era iristen ziren Oletako euskaldunak. Aramaioko gainontzeko auzoetakoak 1248 ziren guztira eta Barrundian, azkenik, 3 aurkitu zituen, hirurok ere, ziurrenera, bertara ezkonduko kanpoko andrazkoak zirelarik.

Yrizarren kontuen arabera, hortaz, 1863 inguru ziren Arabako euskaldunak 1970-72ko garai horretan. Aramaio-Oletakoak ziren, bestalde, euskarari atxikienik genituenak.

Baina sasoi honetantsu, euskararenak egina zuela zirudienean, halako norabide aldaketa bat gertatu zen. Euskara berreskuratzeari ekin izan dio harrez geroztik arabar multzo handi samar batek, aitzindaritz, gainera, hiri haziak —Gasteiz eta Laudiok bereziki— bereganatu dutelarik.

3. Arabako euskara euskalkien artean. Iraganeko lekukoak

Burgos eta Errioxakoa legez, Mendebaleko euskalki multzoan sartu beharko dugu Arabakoa ere. Alabaina, eta beraren kokagune geografikoaren ondorioz —Gipuzkoa

I IRUDIA : Arabako euskararen hedadura 1860-70 inguruan

Iturria: L-L. Bonaparte

eta Nafarroaren mugakide delarik—, badu honek besteetatik nabarmentzen duen izaera berezia. Ekialdeko nahiz mendebaleko ezaugarriak bere baitan nahasian agertzea da, hain zuzen, euskalki honi bere apartekotasuna emango diona eta horixe berori da, lekuko zaharrenetarik hasita gainera, aitortu ere egin izan zaiona.

Oihenart zuberotarrarenak (1638an) dira eskuratu ditugun lehenbiziko albisteak. Araba osoan euskaraz hitz egiten zela esan ondoren (169. or.), euskalki sailkapen hauxe erakutsiko zuen (353. or.):

La forma navarra difiere no poco de ésta (Ipar Euskal Herriko euskaratik, alegia), más la de la Vardulia, o sea de Guipúzcoa y Álava, más que ninguna la autrigónica, o bizcaína.

Oihenartek, beraz, gipuzkerarekin —eta ez bizkaierarekin— bildu zuen Arabako euskara. Hauxe da, aldiz, Larramendik (1729, 12) mende bat beranduago izango duen eritzia:

El Bascuenze tiene el dialecto Guipuzcoano, del Señorío, ò Bizcaíno, y Navarro, ò Labortano, que comunmente es uno mismo, aunque ay bastante mezcla de los demás dialectos; y es tambien lo que sucede en Alaba, que participa de todos ellos, mas ò menos sincopados, y variados.

Bizkaieratik oso gertu, nahiz eta beronekin erabat berdindu gabe, jarriko zuen handik urte batzuk geroago (1745, xxvii):

No hago mencion particular de Alaba, porque en lo general su Dialecto es el Bizcaíno.

Orobat *Corografía*-n (1969, 299):

El dialecto de Alava en lo más es el mismo de Vizcaya, no en el todo.

Izaera nahasi hori azpimarratuko du hurrengo mendean Añibarrok berak ere (1969, 12):

Esta (Nafarroa Garaiak, alegia), y la Provincia de Alaba tienen bastante mezcla, y participan de los dialectos de sus Provincias vecinas.

Iragan mendeetan plazaratutako lekukotasun guztiak biltzen eta jasotzen ahalegin-du gara. Denetan aipatzen da Arabako euskararen nolako edo halako apartekotasuna, nahiz eta horretarako arrazoiak behin ere zehaztuko ez diren. Mitxelenaren ikerketen ondoren, ostera, susmoak egia bihurtuko dira. Hauxe da, esate baterako, Gamizen liburuaren sarreran aditzera eman zuena:

(...) reúne a la vez rasgos que más al norte se tienen o por occidentales o por orientales en sentido exclusivo, aunque su límite no sea siempre el mismo.

Arabako toponimiak ere, bestalde, egoera berbera isladatzen omen du (*PT*, 167):

De una rápida inspección de los materiales hasta ahora publicados se saca la impresión general de que, con respecto a varios rasgos diferenciales, el territorio alavés era en parte prolongación del estado de cosas navarro y guipuzcoano, mientras que en otras zonas no había solución de continuidad con Vizcaya.

1981ean plazaratu zen Mitxelenaren «Lengua común y dialectos vascos» lan ezin interesgarriagoa (ikus orain *PT*, 35-55). Arabako euskarari antzematen zaion izaera nahasi eta berezi horren oinarrian antzinako leinu banaketa (karistiarrak-barduliarrak-baskoiak) egon daitekeela esango du bertan⁶.

Bestalde —eta honako hau ere azpimarratuko da Mitxelenaren lan horretan-, bizkaiera eta gainerako euskalkien arteko etena ez du ematen hegoaldeko lurretan

(6) Susmo hau, egia esan, aspaldidanik zetorren. Ikus honetaz Knörr, 1985, 489 hh.

gaurregun iparralderago (Urretxu-Zumarraga / Antzuola, Legazpi-Zegama / Oñati...) somatzen dugun bezain garbia eta bapatekoa izango zenik. Esan liteke, hortaz, Arabako euskarak gipuzkera-nafarrera batetik eta bizkaiera bestetik lotzen zituela, hau da, erdialdeko eta mendebaleko euskalki multzoen arteko «zubi» lana, nolabait esateko, betetzen zuela.

Guzti hau dela eta, axola handikoa deritzogu Arabako euskara aztertzeari, izan baita gure artean bizkaierak gainontzeko euskalkiekin zerikusirik ez duela eta are, bizkaiera, euskalki soil barik, benetako hizkuntza dela ere aldarrikatu duenik (ikus honetaz Zuazo, *EB*, 107 hh).

Bada honekin batera askatu beharreko bigarren korapilo bat: berdin-berdina eta bat bera ote zen Arabako euskara? Ez ote zegoen, hain lurralde zabala izanik, leku batzuetatik besteetarako alderik? Ez ote zegoen, alegia, azpieuskalkirik?

Mitxelena berak ere (*PT*, 172) adierazi zuen susmo hori Gamizen hizkeraz ari zela:

Es curioso, de todos modos, que los textos del de Sabando parezcan apuntar más bien a una variedad más occidental, más «vizcaína» por decirlo de alguna manera, que el léxico recogido por el italiano.

Auzi honek biziki kezkatu zuen Mitxelena eta bere azken izkribuetako baten ere⁷ lotuko zitzaion gai honi. Izan ere, Arabako ekialdean dago Sabando eta Gasteiz aldean bildutzat jotzen zuen, ostera, Landuchioren hiztegia, baina, Mitxelenaren aburuz, mendebaleko itxura handiagoa omen dauka —zenbait ezaugarri dagokionez, behinik behin— Gamizen hizkerak bigarrenarenak baino. Ez litzateke ahaztu behar, dena dela, italiarraren hiztegiko euskarazko ordainak ezartzen ihardun zutenen artean ere —eta honetaz ongi jabetu zen Mitxelena (*DLC*, 22)— hiru esku ezberdin antzematen direla, horietako bataren hizkerak beste bienak baino ekialdeko kutsu nabarmenagoa duelarik.

4. Gure esparrua

Gure aurrekoek han-hemen barreiatutako oharrak bildu eta Arabako euskararen ezaugarri nagusiak zehaztea izan da gure helburua, baina, beste edozein lanek bezalaxe, muga jakinak ditu honek ere. Lana burutzeko epea bera ere guztiz laburra izanik, gainera, are estuagoak izan beharko mugok nahitaez.

DLC, 1610eko Portalen poesia eta Gamizen bertsoak izan ditugu, noski, geure azterketaren ardatz. Lagungarri, berriz, Betolatzako seme eta deituraz ere Betolaça zenaren kristau-ikasbidea (1596), J.M. Barandiaranek Zigoitiako Etxaguen herrian 1919an jasotako ipuin bi⁸, 1925az geroztik *Eusker*a aldizkarian argitara eman zen *Erizkizundi irukoitze*a (aurrerantzean *EI*) eta, emaitza hauetan oinarrituz, Ana Mª Echaidek atondutako *Iker-3* (1984) eta, azkenik, Aranzadi Zientzi Elkarteak argitaratutako *Euskalerriko Atlas Etnolinguistikoa* (aurrerantzean *EDEL*) nahiz Yrizarren *Contribución a la dialectología de la lengua vasca* lan mamitsuak izan ditugu.

Toponimia, ahalik eta sakonen eta zabalen saiatu gara aztertzen. Erabili ditugun zerrenden artean, Gerardo López de Guereñurenak nahi genituzké azpimarratu eta, batipat, beronen *Toponimia alavesa* (aurrerantzean *TA*)⁹. Ezin harrobi aberatsagoa

(7) *PT*-ri erantsitako *Rectificaciones y enmiendas*, (467-492), 472. or.

(8) Biok daude orain Barandiaranen *Obras Completas*-etako (aurrerantzean *OC*) II. liburukian, 71-72. or. eta 273-274. or. hurrenez hurren. Orripeko oharretako baten (71. or.) hauxe dio Barandiaranek Etxaguenen 1919an ikusi zuen hizkuntz egoeraz: «En Etxaguen hablan todavía el vascuence las personas de más de treinta años; las demás no lo saben».

(9) Euskaltzaindiak argitaraberi ditu liburu bakarrean Lz. de Guereñuren hiru lanik oinarritzkoenak: *TA*, «Mortuorios o despoblados» eta «Pueblos alaveses».

—eta inolaz ere agortu ez duguna— gertatu zaigu 20.192 toponimo dakartzan hamai-ka atalek eta Eranskin luze batek osatutako lan galant hau.

Zerrenda hauetan oinarrituz, Mª Nieves Sánchezek eta, bereziki, E. Knörrek¹⁰ egin dituzten eremu banaketek ere laguntza bikaina eskaini digute (ikus Bibliografian).

Garbi dago, hortaz, Arabako euskararen ezaugarriak zehazte bide horretan egin-dako urrats bat besterik ez dela honako lan xume hau. Aldez aurretik bazterrean uztea erabaki genuen zenbait lekukoz landara (Laudio eta inguruetan bildutako izkribu eta bestelako hizkuntz hondakinak, Barrutia aramaiarraren teatro lana...), bada-bira buruhauste handiak izan ondoren (Martin de Iturberen poesia (1657)¹¹ da adibiderik nabarmenena), azkenean, eta erosokeriaz beharbada, geure azterketa eremutik at laga ditugunak ere. Gai guzti hauen eta Arabarekiko mugan bizirik dirauten hizkeren (Orozko, Arratia, Otxandio, Leintz-Oñati, Goierri, Burunda...) miaketa eta bilketa sistematikoak osatu, zehaztu eta egiaztatu nahiz gezurtatuko dituzte aurkeztera goazen behin-behineko emaitza hauek.

5. Arabako euskararen ezaugarri orokorrak

A) BOKALISMOA

1. Bizkaieraren bereizgarritzat jo izan da hitz hasierako *u-* / orok. *i-*; bizk. *ultze/untze* / (-a), *ule*, *urten*, *uzan...* orok. *i(l)tze*, *ile*, *irten* / *erten*, (z)izain... Zenbait hitzetan (*u*ger, *u*zen... orok. *i*geri, *i*zen), bestalde, Bizkaiko mendebalean baizik ez da betetzen aipatu aldaketa.

Dauzkagun lekukoak aztertu ostean, baina, garbi ageri zaigu *u-*dunak ez direla inolaz ere bizkaierara mugatzen. Adibiderik gardenena (*b*)uri / (*b*)iri aldaeren banaketa dugu. Erabilera zabala, eta XI. mendeko izkribuetatik hasita gainera, dute bi osagai hauek euskal toponimian. Alabaina, (*b*)uri da Araba, Bizkaia, Burgos eta Errioxan betiere ageri dena, Arabako ekialdeko mugaraino ezezik, Nafarroa Garaiko Lana haranera ere hedatzen delarik (PT, 175).

Bestelako adibiderik ere badugu, ordea. DLC-n sarritan azaltzen da *vle* (*vlezcoa*, *vlasçua*, *vletaco...*), baina B-k¹², aitzitik, *illea* darabil eta *ylariscoa* (< *yle* + *ari*) ere bada-tor. Bestalde, *uçena*, *ygueri eguin*, *ylçea*, *hirten*, *hirtetea* ikusten ditugu, baina, aldi berean, *uruna* (B-k, ostera, *yrina*) eta *unsaur*.

Portalen poesian adibide bakarra dugu eta *i-* darama berak: *yrtenica*. Gamizek, berriz, *uleac* du batetik eta *iltzequin* bestetik.

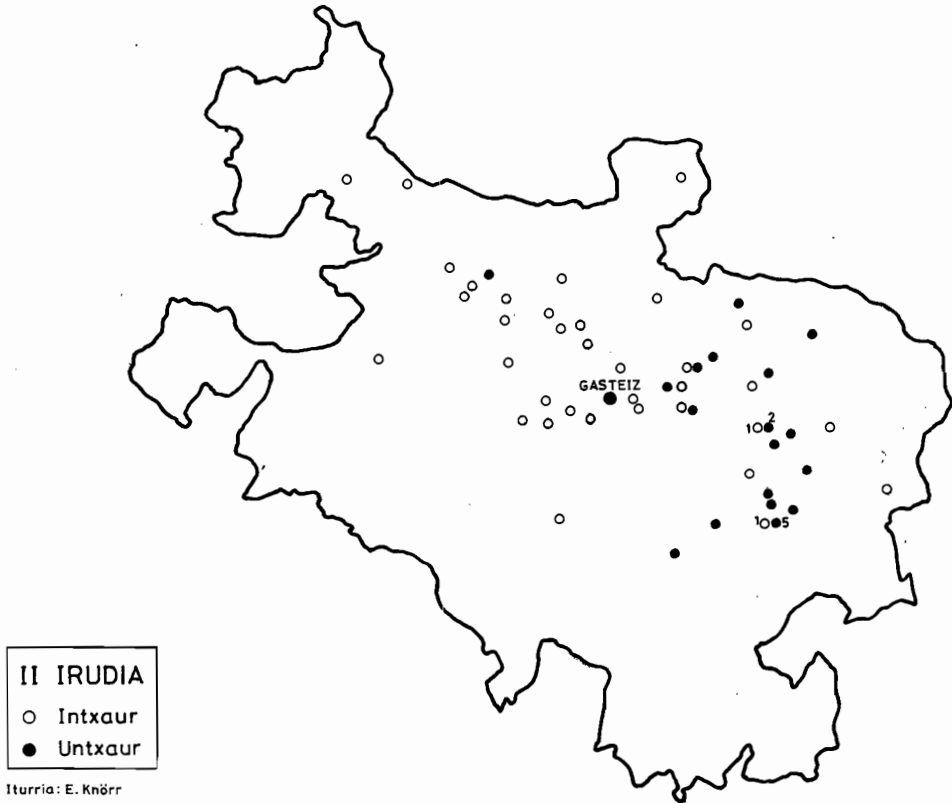
Mitxelaren lanetan barrena bada guzti honetaz zehaztasun eta argibiderik franko. *Untxaur* / *intxaur* aldaeren banaketa dela eta (FHV, 74 eta 285), bigarrena ageri dela betiere RS-en (cf. 226, 344, 366 eta 487 errefrauak), baina *untxaur* Oñatiko eskuizkribuan, esango digu. Arabako egoerari dagokionez, aldiz, hauxe da, TA-n oinarrituz, aterako duen ondorioa (PT, 175): Arraia eta Laminorian dute, batipat, *untxaur*-en konposatuek maiztasunik larriena, neurri apalagoan Iruraitz, Barrundia Donemiliaga, Ganboan... ere azalduko diren arren.

(10) Aukera honetaz baliatuz, esan dezadan, toponimiaren arlo honetan sortu zaizkidan hainbat zantza argitzen lagundu nauela E. Knörr jaunak. Joseba Lakarrak, bestetik, lan hau goitik behera irakurri ondoren, makinatxo bat zuzenketa eta ohar egin dizkit. Andoni Elordui izan da, azkenik, lan honetan barrena azaltzen diren irudien egile. Lankide izan ditudan hiruroi nire eskerrona.

(11) Poesia hau ikusteko: Lucien Clare, «Una poesía vasca compuesta con ocasión del nacimiento del príncipe Felipe Próspero (1657) y publicada por la Universidad de Salamanca en 1658», FLV, VI (1974), 18. zb., 397-448.

(12) Honelaxe (B) izendatu ohi zuen Mitxelena Hiztegi honetako euskarazko ordainak ezartzen aritu zirenetarik ekialderagoko kutsua erakusten duena.

Mitxelenaren esanok direla eta, bada egin beharreko ñabardurarik. Alde batetik, Araba osoan, eta ez bakarrik mendebalean, ageri zaigu *intxaur*. Erdialdean eta ekialdean, oster, biak (*intxaur* nahiz *untxaur*, eta ez soil-soilik bigarren hau) azalduko zaizkigu (ikus II. irudia). Bestalde, *untzurre* da, *etzaurre* eta *intxurrek* aldaerekin batera, Iñaki Gamindek (1978, 242) gaurregun Bilbori atxikirik dagoen Begoña auzoan berrikitan bildu duena.

Ñabardurak ñabardura, hala ere, berezi samarra da aldaera hauen eremu banaketa. Eskuarki, zenbat eta mendebalerago joan, orduan eta arruntagoak baldin badira ere *u*-dun aldaerok (*ule*, *urten*...), oraingo honetan guztiz alderantziz suertatzen dela ikus dezakegu (*intxaur* mendebalean eta *untxaur* ekialdean).

Uzen / *izen* bikotea dela eta, berriz, lehenaren eremua Arratia, Bermeo, Orozko eta Txorierrira mugatu bazuen ere Azkuek (ikus *uzen* sarrera), eta, *EI*-ren (1925, 25) arabera, baita Arakaldo eta Arrankudiagako hizkeretan, *TA*-ko *Ucengaso* (Zuiako mendia, 1707) ere gehi lekiekeela uste du Mitxelenak (*PT*, 175), baldin eta beronen esanahia «(de) mal nombre» balitz.

Mitxelenak, bidenabar, Bilboko hizkeran ere *uzen* erabiliko zela esango zuen eta horixe baieztatzera etorri da Bilboko Buia auzoan I. Gamindek (1987, 209) bildutako *usena* aldaera.

U-dun aldaerek bizkaieraren eremua gainditzen dutenaren hirugarren adibide bat ere aipatu izan du Mitxelenak (*FHV*, 73): *uger / igeri* alde batetik eta *igel* bestetik jatorri berekoak izan daitezkeelarik, *u*-dunak dira (*igel* eta antzekoen ordez) bizkaieraz erabiliak, baina —eta hauxe da azpimarragarria— Nafarroa Garaian ere barneratzen direlarik. *EI*-ko (1928, 122) emaitzen arabera, hauexek dira Burundako aldaerak: *ubaraxi*, Altsasun; *ubariza*, Olaztin; *ubaxa*, Urdiainen eta *ubelaiza*, Bakaikun. Azken herri honetan —ez digu besteetako berririk ematen—, [iγwalaɣsja] aldaera jaso zuen, hala ere, A. Mª Echaidek (1989, 118).

2. *u / i* trukaketa hori beste zenbait inguramendutan ere gerta daiteke. *DLC*-n sarritan ageri zaigu *echy* (baina *B-k*, *uzzi*) eta *echi* da, orobat, Betolaçak dakarrena zein Zigoitian bildu izan dena. Gamizek, bere aldetik, *izten* darabil.

Mitxelenak (*FHV*, 67) erakutsi legez, **eutzi* litzateke denon jatorria. Aldaera bakoitzaren eremuari dagokionez, berriz, *etxi* dago bizk. zah. (*RS*, Mic., Cap...) eta *itxi* gaurrengun bizk. Arabako lekukoak bat datoz, hortaz, bizkaierarekin.

Bestalde, *guchi / guti* dira —usu, gainera— *DLC*-n datozenak eta aldaera hauexek ditugu Arabako toponimian ere behin eta berriz azalduko direnak. Honetan, bada, saihestu egiten da Bizkaiko hizkera gehienetatik, *gitxi* baita (Betolaçak ere *guichienaz* darabil), eta izkriburik zaharrenetarik hasita hain zuzen, berauetan erabili ohi den aldaera bakarra.

Nolanahi ere, *gutxi* aldaera ez da batere ezezaguna bizk. mintzo den herri gipuzkoarretan eta horren islada dugu *EDEL*-k (198. galdera) Antzuola, Arrasate eta Oñatin —baita Aramaion— jasotako *gutxi* aldaera.

Guti da, halaber, Burgos zein Errioxan ageri dena. Ezcarayn, esate baterako, *Calategutia / Colategutia*, *Collado Gutia*, *Menegutia*, *Mochitegutia*, *Regutia*, *Sarangutia / Zarragutia*, *Telegutia*... bildu zituen Santiago Arreguik. M. Urrutiak ere *Arangutia*, *Arigutia*, *Badigutia*, *Gallengutia*, *Tapiarangutia* eta antzekoak jaso zituen Ojacastro, Valgañón, Santurde eta Haron.

Hirugarrenik, *guçurra*, *guçurri* dakartza *DLC*-k eta *guzurric* Betolaçak. Honetan, bada, bizkaierarekin egiten dute bat.

Laugarrenik, *ypirdia*, *ypirçiria / ypurdia*, biak, dakartza *DLC*-k. Lehendabizikoaz, esan, sarritan ageri dela *RS*-en (cf. 33, 385...).

Bostgarrenik —honetan, Mitxelenak (*FHV*, 81) gaztigatu bezala, arrazoi fonetikoez gain bestelakorik ere izan daitekeen arren—, *essin / esçin* (= *etzan*) datoz *DLC*-n. Aldaera horixe da, hain zuzen, Oñatiko eskuizkribuan (baina baita Cap. ere) ageri dena eta gaurregun Sakana aldean erabiltzen dena. Azkuek (ikus *etzin* sarrera), gainera, gip., Baztan-Esteribar eta Larraungo g-naf. eta Uztarrozeko erron. aipatu zituen *etzin* aldaeraren eremu barruan.

3. Bizkaieraren bereizgarritzat jo ohi da /i/ aurrean *e > a* bihurtu izana, baina gauzak ez dira oraingoan ere horren erabateko eta biribil. Egia da, izan, bizkaieran erakusten duela beste inon baino maiztasun handiagoa, baina, adibideren bat edo beste, nonnahi idoro dezakegu Euskal Herri osoan barrena.

DLC-ri bagazozkio, *barria*, *barriz*, *barritu*, *barriro*, *vardin*, *bardindu*, *charria*, *çarrichoa* dira bertan bilatu ditugunak. Eurokin batera, dena dela, *berria* (*B-k* ezarria), *eguberria*, *guerria*, *izterra*... ere ageri dira. Gamizek, halaber, *berri* eta *verris* darabiltza.

Lz. de Guereñuk (1958) Araban jasotako hitzen artean, honako hauek nahi ditugu azpimarratu: *charri*, cerdo (Erbi) (239. or.); *piparra*, guindilla (Lagrán) (303. or.) eta guztiz adierazgarria den «*Tabarnero*. Por tabarnero» (Libro de cuentas del concejo de Lagrán, 1608; Ordenanzas municipales de Contrasta, 1749) (321. or.). Lan honetan bertan (360. or.) esango duenez, *charrines* (< *charri*) omen da Buxanda herrikoei eman ohi zaien goitizena.

Lz. de Guereñuk berak beranduagoko lan baten (1973), *charriboda* (Osma), *charrizai* (Araia) (130. or.) eta, beheraxeago (141. or.), «*Partica*. Vara con pincho en una de sus puntas (Apellániz)»¹³ ikus ditzakegu. José Antonio González Salazarrek, oster, «*Berdinga*. Leños delgados para igualar la carbonera» jaso zuen Bajauri-Obekuri-Orturiko hizkeretan.

Maiztasun handia dute toponimian *barri* / *berri* osagaiek. Mitxelenak (PT, 174) oharterazi bezala, *barri*-ren konposatuak dira Araba, Burgos eta Errioxan—lehenbiziko lekukoetatik (X-XI. m.) hasita, gainera—ia batere salbuespenik gabe ageri direnak. Hauexek dira, esate baterako, M. Urrutiak Ezcarayn bildutako batzuk: *Barria*, *Chavarri*, *Echevarria*, *Labarria*... Ojacastron, berriz, *Arambarri* eta *Olabarri* azaltzen dira eta *Barria* Santurden.

Kontrastan, Araba eta Nafarroaren arteko mugatik gertu beraz, *Bidabarria* / *Bidebarria* / *Bidibarri*, *Echabarribitarrea*, *Esabarria*... dira Lz. de Guereñuk (1983) bildu zituenetarik batzuk eta, Mitxelenak (FHV, 60) dioskunez, Nafarroako Lana haranean ere barneratzen dira *barri*-ren konposatuok. Luciano Lapuente Martínezek (1975, 408) Amezkola aldean bildutako toponimioen arabera, azkenik, badirudi era bietakoak ditugula bertan, Zuraideko *Iturriberri* / *Vidibarri* lekuko.

Lz. de Guereñuren TA-n nabari denez, ordea, *berri*-ren konposatuak ditugu Altzania-Oltza-Urbiako (Gipuzkoa-Nafarroa-Arabako mugan, beraz) munarri ize-nak. Behin Agurain alderaz gero, era bietakoak (*barri* nahiz *berri*-ren konposatuak) ikus ditzakegu, baina inguruetak herrietan (Luzuriaga, Zaldondo, Araia, Gordoia, Mezquia...) *barri*-renak baizik ez dira azaltzen. Tankera honetakoak dira Juan San Martinek Asparren aldean bildutakoak: *Echabarri*, *Solabarri*...

Zenbat eta mendebalerago etorri, orduan eta urriago izango dira, jakina, *berri*-ren aztarnok. Alabaina, bada han-hemenka euron oihartzunik. Hona hemen Lz. de Guereñuren TA-n aurkitu ditugun adibideen zerrenda: Aramaioko Etxaguen auzoan (berton, dena dela, *barri*-ren konposatu bat ere ageri da eta Aramaion zehar, bestalde, ugari dira *barri*-ren gainean eratutakoak), Arkauten, Arroiabean, Baranbion (baina *berri*-ren adibide bakarraren ondoan *barri*-ren zazpi zenbatu ditugu), Birgara Goienen (baina *barri*-renarekin lehian), Langara-Ganboan (*berri*-ren bakarraren aldamenean *barri*-ren sei ditugu hemen ere), Ihurren (*berri*-ren bakarra eta hiru *barri*-renak) eta Laudion (baina *barri*-renak ere bai).

Berri-ren konposatuak dira, orobat, Kepa Enbeitak (1974, 231) Urkabustaizen jasotako adibide biak: *Lezaberri*, *Zeberri*.

Bi bokal hauen (*e* / *a*) trukaketa beste inguramendu zenbaitetan ere bete ohi da. Dialektologiaren ikuspegitik, *beltz* / *baltz* da denetan aipagarriena. Era honetako dugu gaurregun bakoitzaren eremu banaketa: bizk. *baltz* / orok. *beltz*.

Aztergai ditugun izkribuei gagozkienez, *balça*, *balçitu* ditugu DLC-n eta *belchac*, berriz, Gamizen bertsoetan.

Badirudi, hortaz, antzina bizkaieraren eremua gainditu egiten zuela *baltz* aldaerak. Berau da, Mitxelenak (PT, 62 eta 174) X-XI mendeetako lekukoak arakatu ostean jakinerazi digunez, Araban ezezik Burgos eta Errioxako lurretan ere idoro dezakeguna, Tirón ibai arroko *Nunno Valza de Seroiana* (1022. urtean), *villa Nunno falzahuri* (1078. urtean) adibide garden biek nahiz Arabako *Nunnu Balza* (984. urtean) horrek frogatzen dutenez.

Toponimia eta bestelako hizkuntz hondakinak ere eritzi berau sendotzera datoz oro har. Ojacastron *Balza* deitura aurkitu zuen M. Urrutiak XVI. mendean eta deitura berberau errepikatuko da Sto. Domingo de la Calzadan hurrengo mendean. Ojacastron

(13) Gogora dezagun, *phartika* (= aiguillon < lat. *pertica*) berau jotzen zuela zubereraren aldaeratzat Gèze gramatikagileak. Larrasquetek, dena dela, *phertika* dakar.

Zembalza eta *Haron Coba balza* ere bilduko zituen M. Urrutia jaunak, baina, orain artekoan ikusi den *baltz* aldaeraren nagusitasuna, ikertzaile honek beronek Ezcarayn jasotako toponimoek hautsiko dute, *beltza*-ren konposatuak dira eta, hain zuzen, bertan azalduko zaizkigun adibide biak: *Aranbelza* eta *Cazabelza* (S. Arreguik ere *Calzabelza* dakar).

Bal(t)za-ren konposatuak dira, halaber, Lz. de Guereñuk Araban barrera bildutako toponimoak. Badirudi, baina, behin Kontrastaraz gero bi eratakoak ageri direla: *Lubelza* zein *Lurbalza* toponimoak ditugu batetik eta, bestetik, *Buzubals* (sic) nahiz *Juanbelz* goitzenak ere baziren Kontrastan 1800. urtean, Lz. de Guereñuk berak (1958, 367) erakutsi digunez. Bitasun berberaren oihartzuna izango dugu, orobat, ekialdera-goko Amezkoa nafar eskualdean: *Ezquirabalzburua* batetik, baina *Aristubelza* bestetik.

e/a trukaketa, hirugarrenik, bizk. *azur* / orok. (*h*)*ezur* bikotean ere badugu. *DLC*-k erakutsiko digu lekuko bakarra, berau (*eçurra*) bizkaieratik saihestu egingo delarik.

4. *Baltz* / *beltz* trukaketa betetzen zen inguramendu berean gertatzen da, antza, *bildur* / *beldur* aldaerena ere, nahiz eta *bildur*-en eremua *baltz* aldaerarena baino askozaz zabalagoa den: bizk. ezezik, gip. eta Nafarroa Garaiko hainbat hizkeratara ere (Araitz, Atez, Basaburua, Burunda, Larraun, Sakana...) hedatzen baita (Echaide 1989, 214) *bildur*-en erabilera. Hizkera guzti hauekin bat datoz Arabako lekukoak: *bildur* (*bildur*ti...) dakar *DLC*-k eta *bildurraz*, *vildurric* Gamizek. Betolaçak ere *bildurreco* darabil. Mitxelenak (FHV, 63) gogora ekarriko digunez, *Don Bildur* da Berceok berak ere (*Milagros*, 292d) erabili zuen aldaera.

5. *R* inplosiboaren aurrean *u>o* gertatu da bizk. —zenbait hizkeratan behinik behin— *biortu* hitzean (orok. *bi(h)urtu*). Horixe da, Mitxelenak (*DLC*, 24) dioenez, *RS*, *Mic.*, *Cap.* eta Betolaçak berak ere erabili zuten aldaera, baina ez, ostera, Landuchioren hiztegian (*viurra*, *viurtu*, *biurquetea*...) ez eta Gamizen bertsoetan (*viurtu*, *viurtuco*) ageri dena. *DLC*-n, hala ere, *viorroquey*, *viorroqueta amar*... aurki ditzakegu.

6. Bizkaieratik aldendu (cf. M. Siculo, *Gar.*, *Mic.*, *RS*...) eta ekialdeko euskalkietara hurbiltzen zaigu Arabako hau —aldaketaren arrazoia, berez, orokorra bada ere— *iguzqui* aldaeraz den bezainbatean. Hauxe da, hain zuzen, *DLC*-n eta berdin Gamizen bertsoetan ere, ageri zaiguna. *EAEL*-k (116. galdera) Muruan bildutako emaitzen arabera, orobat, *iguskie* dugu bertako aldaera.

7. Mitxelenak (FHV, 67, 192 eta 362) adierazi bezala, kontsonante busti batek aurreko bokala itxi egin dezake. Horixe bide da, hain zuzen, gip., bizk. *itxi* (baina *estu* eta *ixtu*) / ekialdean (*h*)*er(t)si*, (*h*)*erstu* aldaeren arrazoia.

DLC-ko adibidea (*işçy*) bizk.zah. (*RS*, *Mic*...) bat datorren bitartean, ekialdeko euskalkien aldera lerratuko da Portalena (*echiric*).

8. Mitxelenaren (FHV, 159-160) esanari jarraituz, *n* + kontsonante aurrean *i* bokalaren agerpena suertatu ohi da inoiz eta, hortik, *angeru* / *aingeru*, *aingiru*, *aing(u)ru*...; *aing(i)ra* / gazt. *anguila*; *angura* / *aingura*; *sandu*, *santu* / *saintu*, *saindu*... bezalako bikoteak.

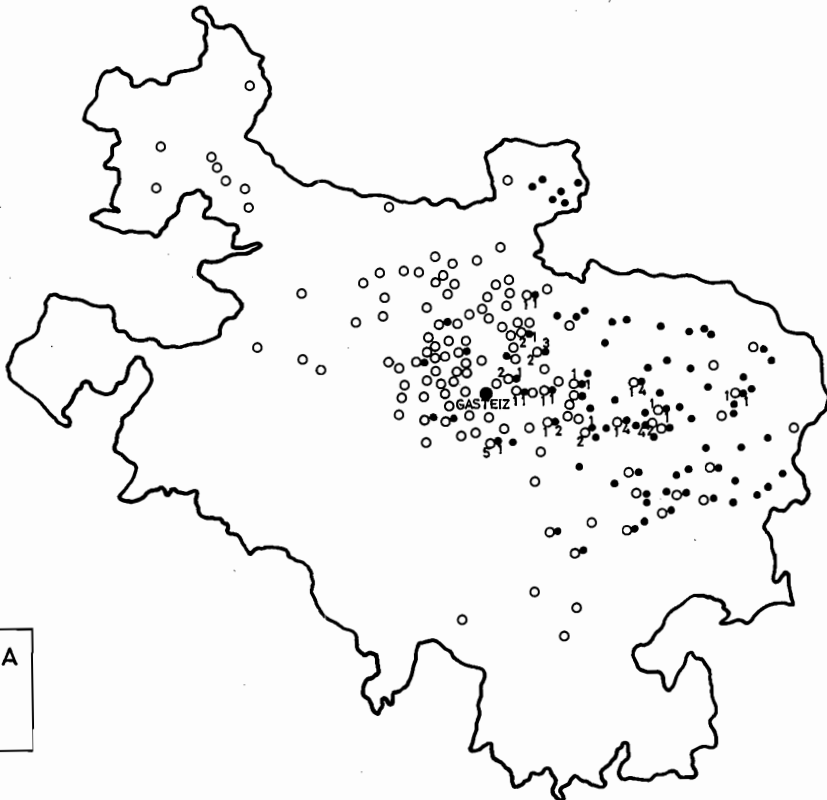
Aztergai ditugun izkribuetan ez da batasunik honetan: «*ancla de naue, ancora ysasoco*» ezezik, *angueru* ere badakar *DLC*-k, bizk. —edo bizkaieraren eremuko zenbait hizkeratan behintzat— legez, baina *ayngueruac* Gamizek zein Portalek. Azken honek, bestalde, *santua*, *santuay* darabiltza mendealde guztian bezala. Nafarroa Garaiaz den bezainbatean, Anue (Arizu), Araitz, Atez (Berasain), Basaburua, Bortziariak, Doneztebe aldea, Imotz, Larraun, Sakana eta Ultzama (Gerendiain eta Arraitz) dira, A. M^a. Echaideren (1989, 208) arabera, aldaera hau erabiltzen duten hizkerak.

9. Azpimarragarria deritzogu *-ain*, *-uin* diptongoen bilakaerari. Bere horretan diraute *DLC*-n: *çayna*, *çaynetati*, *errayna*, *ezpaina*, *gaynean*, *gañean*, *labayña*, *labayndu*, *labayquetacoa*; *barçuyña*, *lurruña*, *muyn eguin*, *uña* «meollo» eta guri geuri harrigarri samarrak begitantzen zaizkigun *buztaña* / *vuztayña* eta *yluña* / *yluyndu*.

Azken bikote honetako aurrenak badu, dena dela, *Pero Buztayna* Erdi Aroko nafar izenean bere pareko beste bat¹⁴ eta Gamizek berak ere (Goikoetxea, 1982, 65-66) *Bustain churi* jaso zuen (*Bustanbelz*-ekin batera) 1754ean Garesko goitzenen artean. Bigarrenak, ordea, pareko bakar hori ere ez dauka bere euskarri, *il(h)un* baita gainerako euskalkietan betiere eta salbuespen jakinik gabe ageri dena.

Lekuko soila dugu Portalen poesian, eta, berau (*gañean*), *DLC*-n ikusitakoarekin bat dator. Gamizen adibideek, aitzitik, bizkaierarekin egingo dute bat: *bigundu* (birritan), *mun*, *espanac*. Betolaçaren bakarra ere (*ganeti*) erdialdeko eta mendebaleko bizk. erabiltzen den aldaera berbera dugu. Barandiaranek (*OC*, 273-274) Etxaguenen jasotako kontakizunetako baten ere, azkenik, *errana* (= erraina) ageri zaigu.

Toponimiak *gan* / *ga(i)ñ* aldaerez baizik ez digu emango argitasunik, nahiz eta bi hauek, hori bai, maiztasun handia duten. Burgos eta Errioxakoan *ga(i)ñ* aldaera azaltzen da gailen, bestearekin lehian ari bada ere. Ezcarayn, *Espurgaña* / *Espeçugaña*, *Mengaña* / *Mingaña*, *Rendogaña* irakur ditzakegu S. Arregui (1958) nahiz M. Urrutiaren (1978) zerrendetan. Azken honenetan beste hauek ere baditugu: *Paretagana* / *Paretagaña*, Ojacastron; *Arendagana* / *Arendagaña*, Zorraquinen; *Goicogana*, Haron¹⁵...

(14) Mitxelenaeren (*FHV*, 141) eritziz, bustidura adierazkorra izan liteke aldaera honen arrazoia, gaintzeko hizkera guztietan *buztan* (zub. *büztan*) baizik ez dago eta.

(15) Badaezpada ere, *ga(i)ñ* aldaeraz Merino Urruria jaunak (1978, 46) zeukan aurreritzia nahi genuke gogora ekarri: «La forma Gaña la estimo una *corrupción*» (Azpimarratua gurea).

Arabari bagagozkio, herrialde osoan ageri zaigu *gan*, mendebalean bera bakarrik eta ekialdean *ga(i)ñ*-ekin lehian ari dela (cf. Knörr, 1985, 499 hh eta III. irudia). Iparraldetik hegoaldera so eginez, *gain*-en muga Aramaion hasi (Oleta auzoa izan ezik, *gan* baita bertan nagusi) eta Barrundia (Ganboa erdibidean agertzen zaigu, nahiz eta, dagoeneko, *gain* aldaerak —6 rotara— *gan* motakoak —4 agerraldi— baino ugariago diren), Iruraitz eta Arraian zehar etorriko litzateke, azken eskualde hauetan, eta berdin ekialderagoko guztietan, diptongodun aldaerak maiztasun bizia dutelarik. Gasteiz hiriburua, beronen ekialdeko Arratzu eskualdea bezalaxe, *gan* aldaera nagusi den eremu barruan kokaturik ageri zaigu hortaz, *gain*-dun banaka bat ere badagoen arren.

B) KONTSONANTISMOA

1. Bizkaieraz, jakina denez, txistukarien erabateko neutralizazioa burutu da: /s/ eta /š/, alde batetik, /š/ bilakatu dira eta /c/ zein /ć/, bestetik, /c/. Mitxelenak (FHV, 282) esan bezala, mendebaletik ekialderantz zabaldu den berrikuntza dugu eta abian zertoren behin XVII. menderako, Mic. edo VJ-ek salatzen dutenez.

Lau fonemak zuzen bereizten diren hizkeretan ere, ordea, badira nahasketa sor daitekeen inguramendu zenbait, hala nola leherkari aurrean edo hitz amaieran. Instrumentalaren atzizkiari dagokionez, esate baterako, -(e)s da aezk., hegoaldeko g-naf. eta iparraldeko g-naf. zenbait hizkeretan nagusi izango dugun ebakera¹⁶.

Geure izkribuei loturik, eskuarki ondo bereizten dira *DL*C-n. Portalen poesian ere bereizten dira, baina hemen badira, dagoeneko, salbuespenak: leherkari aurrean (*yrabasten, estaquičula*), hitz amaieran (*digus*) eta instrumentalean (*deyes, guças, arrosas*).

Gamizen bertsoetan, hirugarrenik, ugari dira —edozein inguramendutan, gainera— nahasketak: *ezan* (=esan), *penas, gaisqui, zabaltazunaz, ycuuzco* (=ikusiko), *lotzaric, uzte, urresco, elurrezco, ezcuac, pistu, zudurra, estiac, euzqueraz...*

Gamizen bertsoetan, hirugarrenik, ugari dira —edozein inguramendutan, gainera— nahasketak: *ezan* (=esan), *penas, gaisqui, zabaltazunaz, ycuuzco* (=ikusiko), *lotzaric, uzte, urresco, elurrezco, ezcuac, pistu, zudurra, estiac, euzqueraz...*

Betolaçak, azkenik, zuzen bereizten ditu, leherkari aurrean izan ezik: *estaquianari, emasteric, misericordiasco, gustia* (eta *guztiez*).

2. Bok. + *i* + txistukari > bok. + txetxekari.- Bizkaieraz izkriburik zaharrenetarik hasita bete ohi da aldaketa hau. Zernahi gisaz, bada beste euskalkietan ere honen oihartzunik, txistukarien ondoren leherkariren bat datorrenean batipat. Afrikatuek ere, hitz amaieran daudenean bereziki, txetxekari bihurtzeko joera nabarmena erakutsi ohi dute euskalkietan barrena, baina, oraingoan ere, aldaketa bizkaieraz betekoa da maiztasun eta sistematikotasun handienarekin (FHV, 192), nahiz eta euskalki honen barrutian ere Gipuzkoako herri bizkaieradunak gainontzekoetatik nabarmen saihestuko diren.

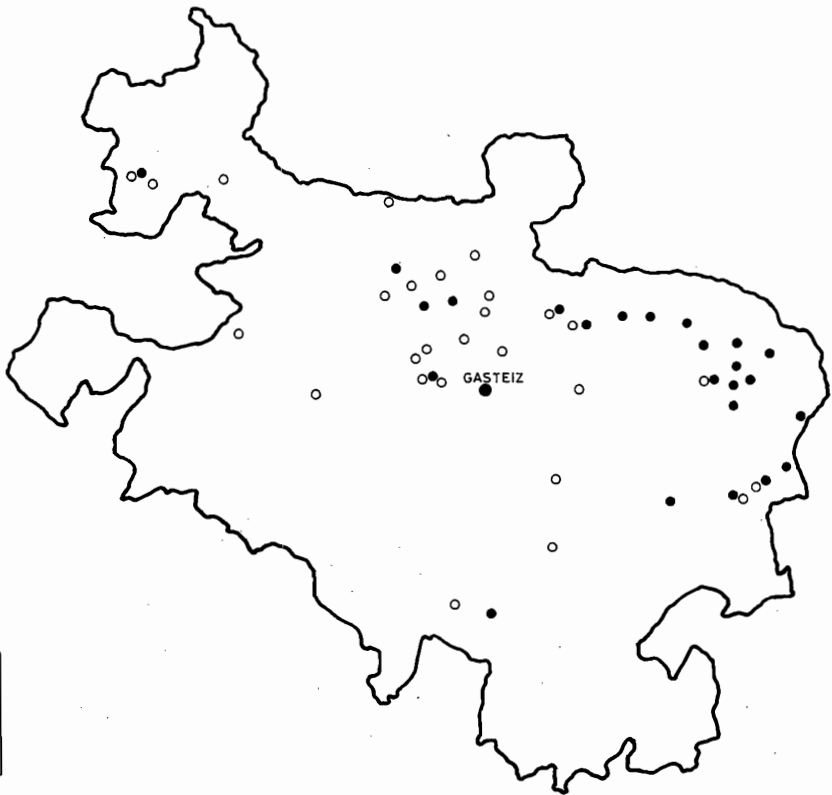
Baina bizkaieraz ezezik, badirudi Araba aldean ere bazela aipatu aldaketa. Hauexek dira *DL*C-tik jaso ditugun adibideak: *acha, a[c]hurra, arecha, arechteya, axea* (edo) *nox, elexea, elexaco, gacheá, gaxoa, gaxotu, gaxamina* «enfermedad», *guoxa, guoxeá, goxaldea, nax, vaquocha...* Bestelakoak ere badira: *gaystoa, gaystoto, gaysça, gaisç essanac...* B-k, besteangandik aldenuz, *ayzarazea* eta *elicea* ere badakartza.

Betolaça ere *DL*C-rekin (*DL*C-ko A eta C eskuekin, hobeto esan) bat dator: *Elexa, gach, gachoac* dira bertan aurkitu ditugun adibideak.

Lekuko gutxi —gutxiegi ondorio garbirik atera ahal izateko— ditugu Portal eta Gamizen izkribuetan, baina ez da eurotan txetxekaririk ageri: *naiz* darabi Portalek eta *naiz, gaiztoetan* Gamizek.

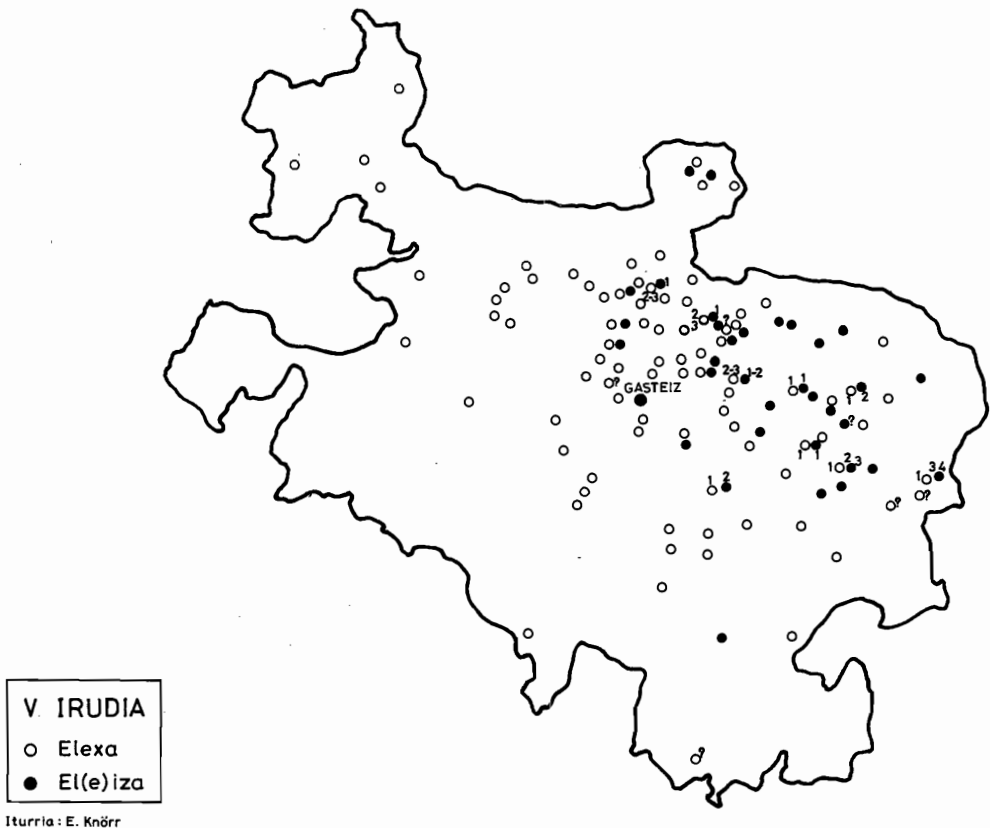
(16) Mitxelenak (TAV, 55) adierazi legez, Nafarroa Garaiko Fuero Generalekoak dirateke nahasketa honen lekukorik zaharrenak: *Gayces berme, ones berme*.

Toponimiak ere eskain diezaguke honetan argibiderik. Knörrek *l(e)izar* / *lexar* (1985, 514 hh) nahiz *el(e)iza* / *elexa* (517 hh) aldaerak aztertu ondoren ezarritako eremu banaketak (ikus IV eta V irudiak) batetik eta, bestetik, *TA*-n guk geuk jasotako emaitzak (*aitz* / *atx*, *ar(e)itz* / *aretx*...) aintzakotzat harturik, txetxekariak direla ia Araba osoan gailentzen direnak baieztatu dezakegu. Barrundia eta Asparren (Nafarroa Garaia eta Gipuzkoarekin mugan dauden iparrekialdeko eskualdeak, alegia) eta, oroz gain, Alzania-Urbia-Oltza mendilerroak dira txistukarien maiztasun gune larrienak. Hegoa alderago ere —Arraia eta Harana eskualdeetan— badira, izan, baina, hauetan, txetxekariekin lehian ageri zaizkigu.

Iturria: E. Knörr

S. Arreguik (1958) Ezcarayn jasotako toponimoen artean, aitzitik, honako hauek aurkitu ditugu: *Corocaiza* (peña), *Escolocaiza* (peña), *Gotazaiza* / *Botazaiza* (peña), *Zorrollaiza* (peña) eta Zorraquinen *Turgaiza* (peña, barranco y puente).

3. Txistukarien sail honetan bada azpimarragarria deritzogun beste zerbait: *abelçaya*, *arça*, *arç emea*, *arçaya*, *çamalçaya*, *ençun*, *erançun*, *erza* «orilla de vestidura», *erçea* «parto», *nauarbençea*, *olçac*, *onçea*, *onçia*, *pensadu*, *salsea*... irakur ditzakegu *DLC*-n barrena. Badirudi, beraz, *l*, *n*, *r* ondoren, txistukari frikariak (*ç* / *s*), eta ez afrikatuak, ditugula (ikus honetaz *FHV*, 290-291). Hau hobeto nabarmenduko da baldin eta *işçaya* / *arçaya*, *çorçi* / *bederasçi*... bezalako bikoteak alderatzen baditugu. Izan ere, eta Mitxelenak (*LH*, 287) zuzen oharterazi zuenez, Hego Euskal Herriko XVI eta, neurri apalagoan bada ere, XVII. mendeetako izkribuetan ez dira txistukari frikari eta afrikatuak grafema ezberdinen bidez bereizten. *DLC* da, hain zuzen, salbuespena honetan, bertan afrikatuak —/c/ nahiz /ç/— *sç* bidez adierazten direlarik.

Betolaçak darabiltzan grafemek ere antzeko zerbait isladatzen bide dute: *dulçura*, *ençunacaz*, *ençutea* / *enzutea*, *esperançça*, *izançan*, *zençuna* dira berak dakartzan adibideetariko batzuk eta Mitxelenak (*SHLV*, 827) azpimarratu bezala, Betolaçak, afrikatuak *s* eta *z* bidez adierazten zituen bitartean, *ç* / *z* grafemez ordezkatuko zuen /s/ fonema eta *s* / *ss* bidez, berriz, /s/.

4. Txistukarien gorabeherokin amaitzeko, aipatu, *etse* dela, eta ez orok. *etxe*, *DLC*-n (*esse* / *eşçe*) ageri zaiguna, nahiz eta beronen eremua zabalagoa den, bizk.—erdialde eta mendebaleko zenbait hizkeratan bederen— ezezik, erron. eta zaraitz.

ere hedatzen delarik (*FHV*, 192 eta *EI*, 1927, 169). J.A. Lakarrak dioskunez, hauxe berau da Leizarraga beskoiztarrek ere erabili zuena eta, hortaz, badirudi arkaismo bati eutsi izan zaiola bazter-euskalkietan.

Erants dezagun, azkenik, *hechera* dakarrela Gamizek.

Leherkarietz den bezainbatean, honako hauexek begitantzen zaizkigu ezaugarririk aipagarrienak:

5. Ahoskabe- / Ahostun- aldaerak.- Mitxelena bera (*DLC*, 26 hh) izan dugu auzi honetan Landuchioren hiztegiaren eta bizk. zaharraren artean dagoen aldea azpimarratzen lehena: *barea* / (gaurregungo) bizk. *parea*; *barcatu* (Gamizek ere berdin) / bizk. eta Bet. *parcatu*; *becatu*, *becataria* (baina Portalek *peccatoria*) / bizk. *pecatu*, baina Mic., Cap. eta VJ, *becatari* (Betolaçak ere *pecatu* / *becataria* darabiltza); *bugesá* (B-k *pujessa*) / bizk. *pujesa* (Gar. *pusesa*); *corrincoa* / bizk. *gorringoa*; *craua* / bizk. *garau(n)*; *dilistea* / bizk. (RS) *tilista*; *ditarea* / bizk. *titarea*; *ditia* / bizk. *titia*; *galamua* / bizk. *kalamua*, *kallamua*; *galtea* / bizk. *kaltea*; *gamellua* / bizk. *kamellua*; *gatea* / bizk. *katea* (B-k ere berdin); *gatilu* / bizk. *katillu*; B-k gorozza / bizk. *korotza*; *goylarea* / bizk. *koillarea*; *goypea* / bizk. *koipea*; *guya* / bizk. *kuma*; *pagua* (baina *vagussoa*) / (gaurregungo) bizk. *pag(a)uso*; *pişca* / bizk. *bitza*; *pulçatu*, *pulçaca* / bizk. *bultza* (baina Oñatiko eskuizkribuan *pultzaca*); *quilçea* / bizk. *giltz(e)a* (baina Oñatikoan *quiltza*); *temporea* / bizk. *denporea*...

Adibide guzti hauek erakusten dutenez, bide ezberdinetan barrena dabilta bizk. (zah. zein gaurregungoa) eta *DLC*-n jasotzen den hizkera. Hartan ahostuna den batzutan, ahoskabea dugu honetan eta, bestetan, gehienetan, alderantziz. Baina, inoiz, bizkaiera gainerako euskalkietarik saihesten delarik, berarekin egingo du bat *DLC*-k, hala nola *castañea*, *querexea*... bezalako aldaeretan. Azken honetaz den bezainbatean, esate baterako, berau da Arabako toponimian, are ekialdeko herrietakoetan (Sabando, Done Bikendi Harana...), betiere ageri dena.

Bago / *pago* bikoteari bagagozkio, ekialdekoa dirudi lehenak, adibideren bat edo beste mendebalerago ere (Legutio, Luku, Urbina...) azaltzen den arren. Arabako mendebalekoa —eta, antza, bertokoa soil-soilik— ematen du, aldiz, bigarrenak.

Aipagarria, halaber, *galamu* aldaera, ez bait dirudi Arabatik kanpo beste inon ageri denik. *DLC*-n ezezik, Arabako toponimian ere bada, gainera, beronen oihartzuna: Durruma Donemiliaga, Eginu, Birgara eta Gordoan —ekialdeko lurretan, beraz— *TA*-ren arabera.

6. B- / Ø-. Bizkaieraz bezala, *bere* ageri zaigu, behin eta berriz gainera, *DLC*-n: *çerbere*, *norbere*, *nox bere*, *vetibere*, *vadabere*, *bere*..., nahiz eta hauen alboan *ynola ere* (B-k ezarria) dakarren. Vere ageri da, halaber, Betolaçaren kristau-ikasbidean. *EI*-ren (1925, 26) arabera, azkenik, *bere* zen Zigoitiako aldaera. Gamizek, ostera, ere darabil beti.

7. Jakina denez, *n* eta *l* ondoren leherkari ahostunen aldeko neutralizazioa burutu da, salbuespenak salbuespen, erronkaria eta zuberera ez beste euskalkietan. *DLC*-ko adibideei so eginez, albokoaren ostean badirudi neutralizazioa betetzen dela, *alda-rea* (bizk. *altarea*) hitza lekuko. «Ensangrentar, *odoltu*», «apagar fuego, *sua iltu*» (baina beherago «matar, *yldu*») ere badaude egon, baina ahostuna ageri da beste guztietan nagusi (cf. *citaldu*, *çabaldu*...).

Sudurkari ostean, aitzitik, joera hori ez da erabat gauzatu eta maileguetan (*temporea*, *gente*...) ezezik, bestelakoetan ere (*corrincoa*, *çurincoa*¹⁷...) bada horren frogarik. Lz. de Guereñuk berak ere (1958, 231) «*Corronco*, yema del huevo» bildu zuen Maeztun eta lan honetan bertan *gantzantegui*, *urdantegui* aldaerak ere irakur ditzakegu.

(17) Jean Larrasquetek, halaber, *gorrinko* eta *xu(r)inko* jaso zituen Zuberoan.

8. Dialektologiaren ikuspegitik, azpimarragarria da *DLC*-n daukagun *euén* (=hemen) aldaera. Horixe dugu, batetik, Euskal Herriko ekialdeko muturrean ageri (izan) dena: zub. *heben*; eron., zaraitz. *keben* / *kemen*; aezk. *geben* / *gen*. Iparraldean, gainera, ez dirudi beronen erabilera zubererara bakar-bakarrik mugatzen denik. *Eben* da, hain zuzen, Echepare garaztarrak (1545) ezezik, Beltrand de Echaux baigorriarrak ere bere anaiari 1584ean igorritako gutunean (*TAV*, 155) darabiltena.

Allièresek (1977, 371, 385) egiaztatu bezala, gaurregungo b-naf. ere bada horrelakorik, gutxienik ere Arberatze-Zilhekoa, Arboti-Zohota eta Gamue-Zohaztiko hizkeretan. *EI*-ko emaitzen arabera (Echaide, 1984, 190-191), berriz, Donibane-Garazi eta Larzabalen jaso ziren honelako aldaerak.

Baina, bestalde —eta mendebaleko muturrean oraingoan—, *DLC*-ko lekukotasunaz gainera, bizk. zah. ere (Gar., Fr. Juan de Zumarraga, Iburguen-Cachopin...) bada honen aztarnarik eta, guzti honek, beraren antzinakotasunaren alde egiten du ezbaierik gabe.

Leherkarien sail honen barruan trukaketa zenbait aipatuko dugu:

9. Hala *DLC*-k (*yfini* / *yfiñi*) nola Portalek (*efeñi*) edo Gamizek (*ifin*), *f*-dun aldaerak darabiltzate beti. *Ifini* da, halaber, *EDEL*-k (131. galdera) Muruan jaso zuena.

10. *Txipi* / *txiki* / *txiker* aldaerak direla eta, maiz darabil lehena *DLC*-k, baina *txikirra* ere (*alcate chiquirra*, *chiquirtu*, *chiquirraoa*...) ageri delarik¹⁸. Gamizek, bere aldetik, *chiquir*.

Arabako toponimian ere hirurak azaltzen dira. Azken biak nonnahi ageri direla dirudi, baina *txipi* aldaera ekialdean baizik ez dugu ikusten, mendebaletik, Gasteiz bertaraino (Betoñu, Arkaia...) hedatzen delarik.

Edozelan ere, bat gatoz Mitxelenaekin (1950, 93), berak aldaera guzti hauetan zaharrena *txipi* jotzen duenean. Bere ustearen sendogarri, Gar., *RS* eta Luzuriagaren *Paraninfo celeste*-ko lekukoak ekarriko ditu. Errenterian, orobat, gaurregun *ttiki* / *txiki* erabiltzen diren arren, bertako toponimiak *txipi* (*Artxipi*, *Larretxipi* > *Larrapitxi*) erakusten omen du.

Guk, geure aldetik, *txipi* erakoak direla M. Urrutiak Burgos eta Errioxan bildutakoak erantsiko dugu: *Marchipia*, Ojacastro eta Valgañónen; *Gonochipia*, Ezcarayn; *Dominchipia*, *Torrechipia*, Valgañón eta Santurden; *Imbiachipia*, Zorraquinen...

Félix Mª Ugartek eta Iñaki Zumaldek (1976, 106) Oñatin jasotako toponimoen artean ere *Celay chipieta* (1556. urtean) eta *Corta chipia* (1655ean) ageri dira eta Jerardo Elortzak (1977, 186) dioenetik, *chiquin* aldaerarekin batera *chipitu* 'despedazar' ere ba omen da Oñatiko eskuizkribuan.

11. Bokal arteko *r* / *d* trukaketaren adibide bakarra aurkitu dugu, Gamizen *biraldueidazu* (< *bidal*) bera.

12. *Deitu* / *geitu* aldaerak. - Bigarren hau, Azkueren hiztegian (*geitu* sarrera) esaten denez, Arratia, Orozko eta Txorierriko hizkeretan erabilia dena, ageri zaigu Betolaçaren kristau-ikasbidean: *gueyez*.

13. *Bage* / *gabe* aldaerak. - Lehenbizikoa azaltzen da hala *DLC*-n (*vaguea* / *vaga*) nola Gamiz (*baga* eta, behin, *bague*) edo Betolaçaren (*baga*, *bagaric*) idazlanetan, baina erdialdeko euskalkietan garatu den metatesiduna, aldiz, Portalenean: *gabe*.

Bestelako kontsonantei lotzen bagatzaizkie, hauexek dira, gure irudiko, gertaerarik adierazgarrienak:

14. *r* / *l* trukaketa dela eta, bizkaierarekin bat dator *DLC*: *erurra*, *orioa*, *verarra*, *yrarr*, *yrarrguiã*, baina *soroa* (bizk. *soloa*) hala ere. Gamizen adibide bakarra (*elurrezco*), berriz, ekialdeko euskalkietara hurbiltzen da.

(18) Mitxelena (*FHV*, 475) esan bezala, guztiz bitxia da *r* inposiboaren aurrean eta hitz amaieran *e* / *i* trukaketa gertatzea eta *DLC*-ko hauxe dugu, hain zuzen, salbuespen horietako bat.

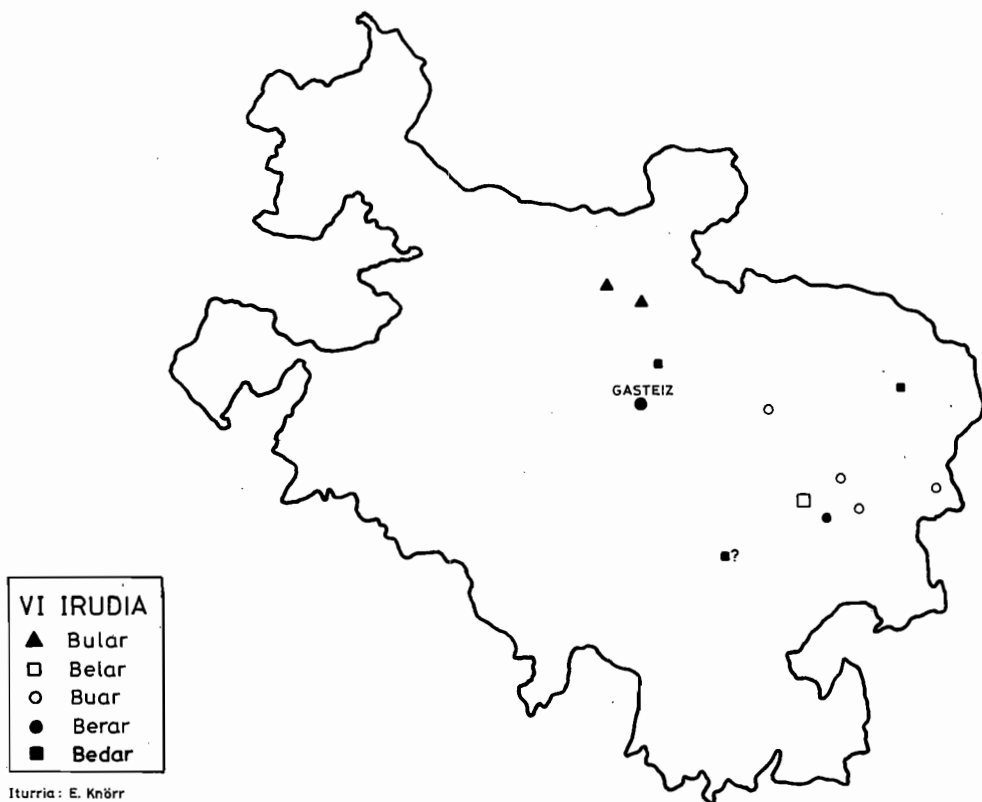
Toponimiak *soro* / *solo* bikoteaz baizik ez digu argibiderik —argibide ziurrik, behinik behin— eskainiko, nahiz eta osagai bi hauek, hori bai, maiztasun handia duten.

Sánchezek (1985, 1019 hh) dioenetik, ia 600 dira *TA*-n bildutako *solo*-ren konposatuak, *soro*-renak 100a iristen ez diren bitartean. Bigarren honen konposatuak Arabako iparrekialdean —Nafarroako mugan atzera ere— ageri zaizkigu, iparraldetik Larrea eta Arriolan hasi eta, hegoaldetik, Alda eta Done Bikendi Haranaraino hedatzen direlarik. Gasteiz hiriburuaren iparraldera ere (Mendarozketa, Miñao, Urrunaga...) badira *soro*-ren konposatuak eta baita Gasteizen bertan ere, *solo*-renak ugariagoak diren arren. Iparralderago oraindik, *Angelu soro* (1556. urtean, egun *Aingeru soro*) ageri da Ugartek eta Zumaldek (1976, 104) Oñatin jasotakoan artean.

Nolanahi ere den, ekialdetik mendebalerantz etorri ahala, urrituz doaz *soro*-ren agerraldiak, baina ekialdean bertan ere (Sánchez, 1985, 1020) badira *solo*-ren konposatuak *soro*-renen aldamenean, inoiz, gainera, toponimo bera era bietara (*solo* nahiz *soro*) azaltzen delarik.

Berar (> *bedar*) / *belar* aldaeren agerraldi gutxi ditugu toponimian. Knörren (1985, 525 hh) arabera honelakoa da euron banaketa: *bedar*, Gamarra, Markiz (?) eta Durruma Donemiliagan; *berar*, Maeztun eta *belar*-en bakarra, Birgaran (ikus VI irudia).

Lz. de Guereñuk Araban erabili ohi ziren hitzen artean *bedar* aldaera jaso zuen beti: «*Txisibedar*. Hierba perjudicial (Lezama)» (1958, 331), «*Solebedarre*. Planta cuyo cocimiento se emplea para la glosopeda (Zuya)» eta «*Soribidar*. Planta medicinal (Marquina)» (1973, 145).

Ezin, beraz, ondorio erabateko eta biribilik atera, lekuko gutxiegi izateaz landara, eremu beretsuan, E. Knörrek oharterazi bezala, aldaera ezberdinak ere baditugulako: *berar*, Maeztun eta *belar*, Birgaran. Oro har, horregatio, bizkaierarekin bateratsu datorrela (*berar* / *bedar*) ematen du, nahiz eta ez dugun ahaztu behar mendeetan gora eginez gero, *berar*-en eremua askozaz ere zabalagoa zela frogatuko litzatekeela. Mitxelenak (FHV, 315) gogora ekarri legez, hain zuzen, Nafarroa Garaian oso hedatua egon zen aspaldi aldaera hau.

Susmo hau berau sendotzera datoz EAEL-k (75. galdera) bildutako emaitzak: *bedar* dago bizkaieraren eremu osoan (Oñatin *bear*) eta Arabako Aramaio, Laudio eta Muruan. Gipuzkeraren eremuari dagokionez, Elgoibar, Mutriku eta Zegamaraino iristen da, Nafarroako Urdiainen ere —eta hau aintzakotzat hartzekoa da— *bear* azaltzen delarik.

Zertxobait argigarriagoa da *bu(r)ar* / *bular* aldaeren banaketa. Knörrek (1985, 525 eta VI irudia) erakutsi bezala, Eribe-Gopegi eta Betolatzan (bi hauei Krispiñiana erantsiko genieke guk) ageri zaigu *bular* eta Dulantzi, Done Bikendi Harana, Kontrasta, Musitu eta Sabandon, betiere ekialdean beraz, *buar*. Gamizek, dena dela, *bularra* idatzi zuen.

Nafarroako Amezkoa eskualdean biak daudela ematen du, *Fagametabularra*, *Zaldubularra*, baina *Çufietabuarra* agertzen dira eta.

Azken aldaera honek, esan dezagun bidenabar, badu Dialektologiarentzat axolarik: *bul(h)ar* da bietarik hedatuena, salbuespen guneak (FHV, 315) Euskal Herriaren ekialdeko muturrean kokaturiko erronkaria (*burar* > *budar*) eta, ikusi batera besterik badirudi ere, zuberera direlarik. Azken euskalki honetan, izan ere, *u* > *ü* bete ohi da sistematikoki inguramendu jakin batzutan izan ezik, horietarik bat *r* aurrean egotea delarik. Hitz honetan *u* bokalari eutsi egin zaionez (*bulhar*), bada, bidezkoa dirudi, Gavelekin (1921, 43) bat etorritz, zubereraz ere aspaldi **burar* izango zela pentsatzea.

Bestelako adibideei bagazozkie, *ider* (orok. *il(h)ar*) aldaera jaso izan du A.Mª Echaidek (1989, 89) Burunda-Sakanaldeko Bakaiku, Lakuntza, Unanua eta Ziordi herrietan. *Idarra* (eta *illarra*) da, halaber, EAEL-k (77. galdera) Lizarragan jasoa.

EAEL (108. galdera) honetan bertan, azkenik, *zider* (orok. *zil(h)ar*) jaso zen Etxarri-Aranatzen; *zidar*, Lizarragan eta *ziar* Urdiainen.

15. *n-* / *l-* trukaketa, berez, Euskal Herri osoan barrena nonnahi gerta daitekeen arren, badira eremu jakin baten baino azaltzen ez diren adibideak. Bi lekuko dauzkagu eta DLC-n biak ere: *narrua* (*narruzco*, *escunarrua*) eta *nassaytu*. Lehena bizk. da erabilia, nahiz eta Goierriko gip. erabat ezezaguna (izan) ez den. Bigarrena, ostera, bizk. gainera, zub. eta erron. ere ageri zaigu.

16. Euskal Herri gehienean *ik(h)atz* azaltzen bada ere, «carbon, *yncasça*» (*B-*k, baina, *ycaza*) eta «carbonero, *yn[ca]sçaria*» ditugu DLC-n eta aldaera hauxe da zubereran ere (*inkhatz*) dagoena. Beraz, eta DLC-ko lekukotasun honi esker, mende-balerago ere aspaldi aldaera berbera zegoela baieztatu dezakegu¹⁹. Bestelako hizkuntz hondakinak ere hipotesi hau indartzera datoz, hala nola Azkuek Zigoitian jasotako *inkatz* eta Lz. de Guereñuk Mataukun bildutako *Incastobi* toponimoa. Baina TA-n honelako adibide gehiago ere ikusi uste dugu guk geuk, Gasteiz ingurukoak denak ere: *Incasbidea*, Forondan; *Incasquibidea*, Elorriagan; *Incastuietarre*, Okian; *Incazaran*, Oton; *Incazbidea*, Ihurren; *Incazbidia*, Arangizen eta *Incazquinbidea*, Arkauten. Askozaz ekialderago (Sakanako Lakuntza herrian hain zuzen eta badu honek, beraz, esangura berezia) jaso izan du berrikitan aldaera hau berau (*inketza*) A. Mª Echaidek (1989, 190).

(19) Emaitza hauetan oinarrituz, ontzat emango zuen Mitxelenak (FHV, 340) —Meyer-Lübkeren iritzia bere eginez— aldaera bi hauen jatorria **eni-* edo **inikatz* izana.

17. *Erran / esan* aldaerak, biak, dauzkagu *DLC*-n: «missa dezir, *meça essan*» eta «dezir, *essan*» batetik, baina, bestetik, «saçerdote, *saçerdotea, apaeça, meçarralea*». Harrigarri samarra begitantzen zaigu bigarren hau, *erran* aldaera Iparraldeko eta Nafarroa Garaiko hizkera zenbaitetan baizik ez baita gaurregun ezaguna²⁰.

Gamizek, alde batetik, *ezan* (=esan) idatzi zuen, baina, bestetik —eta eskuarki (6 bider) *veste* darabilen arren—, *verce* ere ezarriko zuen behin.

Gauza bitxiak eta ikusi batera susmagarriak diruditen hauen ondoan badira, dena dela, aintzakotzat hartu beharreko lekukotasun gehiago. Mitxelenak *borrs* (=bost) idoro zuen Andramendiko izkribuetan, nahiz eta hori «beste» euskalkiren batetik mailegatutzat joko zuen (*SHLV*, 846): «puede suponerse acaso que se empleó aquí para dar un carácter exótico (que en la intención del autor o modificador pudo ser equivalente de antiguo) a las escrituras». J. A. Lakarrak ere (1985, 1046) antzeko beste adibide bat (*amabortç*) aurkitu du oraindik orain XVII. mendeko bizkaierazko izkribu baten. Ez ote dira, gero, adibide guzti hauek aldaera horien aspaldiko eremua zabalxeago zenaren ezaugarri? Litekeena da, nahiz eta oraingoz hori baieztatzeko daukagun oinarria ahulegia den.

Gamizen *verce*-ri dagokionez, bestalde, idazle honek Iruñean eginiko egonaldiaren ondorioztat ere jo daiteke, noski.

18. *DLC*-n ageri den *guya* aldaerak saihestu egiten du Arabako euskara bizkaieratik (*kuma*) eta ekialderagoko hizkeretara hurbiltzen. *DLC*-ko adibide horretatik gertuen daudenak R.Mª Azkuek Gipuzkoako Gaintza eta Ordizian —Arabako mugatik ez oso urrun hortaz— jasotako *kuia* eta A.Mª Echaidek (1989, 197) Bakaikun bildutako [kwíjá] dira. Bokal arteko *-n-* galduz, berriz, *kue* gertatu da Ultzaman (Gerendiain eta Eltzaburuan) nola Basaburuan (Berueten). Sakanan (Lakuntza eta Unanuan), azkenik, sudurkariak utzitako lekua *-b-* antihiatikoak bete du: *kube*.

19. Mitxelenaren (*FHV*, 200) arabera, honako hauxe da *baia* (=baina) aldaeraren eremua: bizk. zenbait hizkeratan (Arratian eta Orozkon —Arabarekiko mugan alegia— Azkuek zehaztuko duenez), aezk. (*beino*-rekin lehian), zaraitz. (*beño*-rekin lehian) eta erron. (*b(e)ino*-rekin lehian).

Geure izkribuoi so eginez, emaitza hauek eskuratu ditugu: *baya* darabilte Portalek nahiz Betolaçak eta *baie* da, orobat, Barandiaranek (*OC*, 273-274) Etxaguenen bildutako kontakizunetako baten ere ageri zaiguna. Gamiz da salbuespena, *baña* darabil beronek eta.

Arabako euskarak ez du, bada, etenik egiten, batasuna sendotzen baizik, *baia* baita Beriayn nafarrak, Garibay arrasatearrak eta, Azkueren arabera, Sakana aldean (besterekin lehian izanik ere) erabili ohi duten aldaera.

20. *Guzi / guzti* aldaerez den bezainbatean, hauxe da gure izkribuek erakusten dutena: *guzti* darabilte Portalek, *DLC*-k eta Betolaçak, baina biak (*guci / gusti*) Gamizek. Honetan, beraz, bizkaieratik aldendu eta erdialde / ekialdeko euskalkietara lerratzen zaigu sabandotarra.

21. Mendebaleko bizk. eta erdialdeko euskalkien arteko «zubi» lana egiten du Arabakoak *DLC*-n behin eta berriz ageri den *burni* aldaeraren bidez. Bizkaieraren eremu gehianean *burdina* aldaera baldin badugu ere, *EI*-ren arabera (Echaide 1984, 121) *burnii* dago Barrika, Berango, Erandio, Gatika, Getxo, Gorkiz, Lemoiz, Maruri eta Mungian; *burnie*, Leioa, Plentzia eta Txorierrin eta *burnei*, azkenik, Laukiz eta Urdulizen. *Burni* da, halaber, bizkaieraren ekialdeko muturrean, Garibayk erabili zuen aldaera.

(20) Nafarroa Garaiko eremu banaketaren berri zehatza izateko ikus: J. Mª Sánchez Carrión «Txe-petx», «*esan / erran* en el área lingüística altonavarra», *FLV*, VI (1974), 17. zb., 261-264. or. eta A. Mª Echaide, 1989, 313.

22. Ez dugu geure izkribuotan *j-ri buruzko argibide ziur eta erabatekorik jaso ahal izan. J.M. Barandiaranek Etxaguenen bildutako kontakizunak dira salbuespen bakarra eta, grafiek salatzen dutenetik (*yagi, yakola, yan(go), yauzi, yoan...*), [j] antzekoa zen, nonbait, bertako ebakera. Berebat Muruan, *EDEL*-ko emaitzen arabera: *yatekoa, yantzie, yoan, yoten...*

23. Beste horrenbeste jazotzen zaigu bustidurarekin, baina, urrunegi joaterik ez badugu ere, garbi dago behintzat Gamizen *belchac, churi, chuzen* horiek beronen hizkera nabarmen saihesten dutela bizkaieratik.

C) IZENAREN MORFOLOGIA

1. Mendebalde osoko —eta ez soilik bizkaierarena— ezaugarria da *-a* batez amaitutako hitzei *a* mugatzailea eransterakoan gertatu ohi den disimilazioa ($a + a > ea$) eta honetan bat datoz Arabako lekukoak ere (zehaztasun gehiago: Zuazo 1988a, 375-376).

Bizk. eta mendebaleko gip. hizkeretan bezalaxe, gainera, aipatu disimilazioa abs. eta erg. sg. ezezik, deklinabide singularreko bestelako kasuetan ere (leku-denborazkoetan, partitiboan eta prolatiboan izan ezik, jakina) betetzen dela ematen du, *DLC*-n eta Betolaçaren lanean behin behin.

Geure izkribuei lotuaz, adibide bakarra dakar Gamizek: *errespuestea*. Portalek, ostera, *aytea, propheteac, pobreçea* darabiltza, baina *arimarençat. DLC*-n sistematikoki betetzen da: «capilla de capa, *capillea capeana*», «coxin de silla, *sillean coxina*», *punteaquin, personeaquin...* Gaurregungo bizk. arruntak ez direnak ere ageri zaizkigu: «cagajon, *caquea*», «orina, *chixea*»²¹...

Gauza bera esan dezakegu Betolaçaren hizkeraz, *Amea, Aytea, Santeagaz, berbeagaz, Santeare, Bifrjineaganic, Santissimeari...* baititugu bertan.

TA-n ere (ikus, halaber, Knörr, 1985, 533 hh) nahi adina adibide daukagu, hala nola *aldapea*-ren konposatuak (Langara-Ganboa); *calzadea*-renak (Arkaia, Eztarrona, Lubiano, Urbina); *errequea*-ren ugariak (Abetxuko, Arangiz, Arroiabe, Artatza, Durana, Goiaín, Gopegi, Mendoza, Uribarri Dibina...); *erripea*-renak (Zaita, Kontrasta, Ziriano); *errrotea*-renak (Aramaio, Ondategi, Zigoitia); *esquinea*-renak (Aramaio, Burgelu, Uribarri-Jauregi); *landea*-renak (Arriaga, Kontrasta, Elorriaga, Gereña, Matauku, Mendibil, Oretia, Zurbao...); *madurea / padurea*-renak (Aberasturi, Arkaia, Uribarri Arratzu, Gamiz, Langara-Ganboa, Ihurre, Jungitu, Marieta, Saseta, Zurbao)...

Baina benetan ere bitxiak eta ezohizkoak direnak *-eta + a > -etea* eta *-aga + a > -agea* tankerakoak dira, esate baterako: *Aretxetea* (Aberasturi, Antezana); *Crucetea* (Eztarrona, Gereña); *Echaurreta / Echaurrete* (Arkaute); *Erresaletea* (Ilarratza); *Inchaurrete* (Elorriaga); *Landetea* (Antezana, Arangiz, Eztarrona, Gereña, Villafranca); *Linacetea* (Zurbao); *Uletea* (Armentia); *Zabaletea / Zabaletia* (Kontrasta); *Zarrazquetea* (Eztarrona)...

-Agea-ren konposatuak, berriz: *Arrizuriaga / Arrizuriaguea* (Matauku); *Ichinaga / Ichinaguea* (Matauku); *Obiaga / Obiaguea* (Otazu); *Osinaga / Osinaguea* (Betoñu); *Urechaga / Urechaguea* (Zerio); *Urrechaguea* (Argandoña); *Urruchaga / Urruchaguea* (Gamarra); *Zubiaga / Zubiaguea* (Lopidana)...

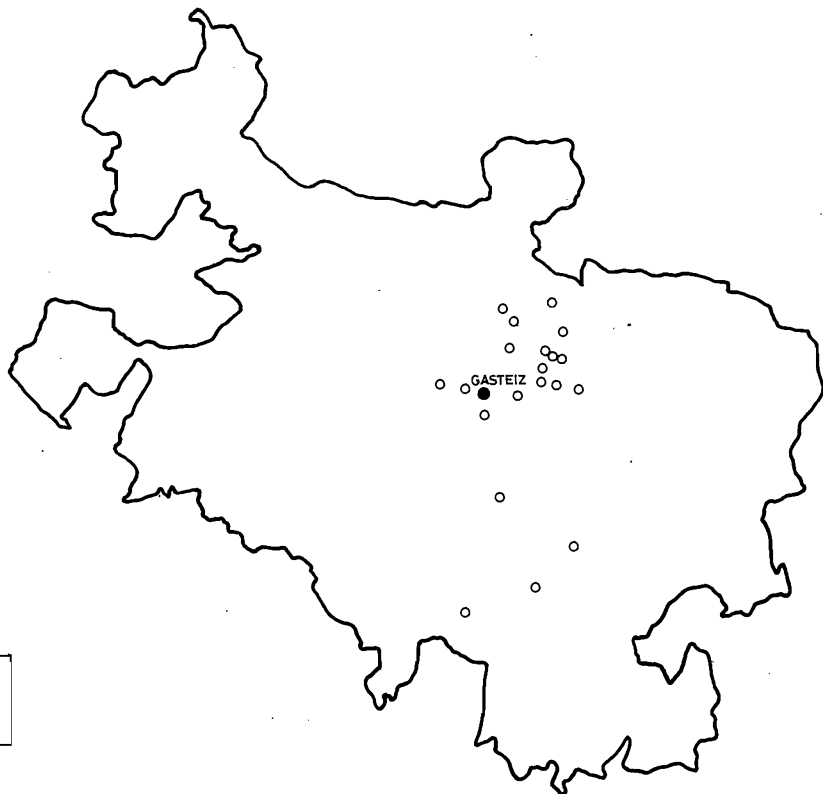
Sail honetan aipatu beharko genuke, orobat, 1025eko Donemiliaga Kukullako toponimo arabarren artean ageri den *Elhorzahea*, eta, badute beronekin zerikusirik, Azkuek (*MV*, 74) Arrasaten jasotako *alkatetzaia, argintzaia, maistrutzaia, artotzaia, bedartzaia* edota Kandido Izagirrek (1965, 197-198) Oñatin bildutako *bizitzaia*,

(21) Añibarrok (1963, *orina* sarrera), hala ere, *chixa / chisea* joko ditu bizk. aldaeratzat eta zaraitz., orobat, *pixá / pixara* Izaltzun eta *pixára* Eaurtan bildu izan ditu Echaidek (1989, 169).

lokatzaia, urkitzaia... horiek. S. Altubek, Azkueren lan honi egindako iruzkinean jakitera emango zuzenez (MV, III, 18-19), abs. mugag. *-tza* / abs. sg. *-tzaia* omen da Leintz eskualdean bete ohi den arau orokorra²². Oñatin, aldiz, *-tzaa* / *-tzaia* ei dago (FHV, 111), bertoko eskuizkribuak lekuko: *ezcontzaiac* (erg. sg.), *quentzeia* (=el quitar), *necazaritzaiaren* (=de la agricultura), etab.

Knörrek ere (1985, 536 hh) aztertu izan du *-tzaia* honek Arabako toponimian duen eremua. Badirudi erdialdean, eta Gasteiztik iparraldera maiztasunik larrienarekin, biltzen direla beronen eratorriak: Ehari, Amarita, Arburu, Arkaia, Uribarri Arratzu, Durana, Jungitu, Matauku... (ikus VII irudia).

Honainokoa laburbilduz, garbi dago Arabako ekialdeko mugetaraino hedatzen zela *-a + a > -ea* disimilazioa eta hala adibideen ugaritasunak nola Kontrastako *Goicoeliseadana* hori bezalako enbaldantzen baliorik gabe uzten duten Knörrek (1985, 533) egin baieztapena: «Lo que llama la atención es la ausencia casi completa de testimonios en la parte oriental de Alava, de acuerdo con una frontera notablemente definida que hemos visto a lo largo de este trabajo».

VII IRUDIA

O - Tzaia

Iturria: E. Knörr

(22) Esan, bidenabar, *-tza* / *-tzaia* horien ordez, *-tzara* / *-tzarie* (*lokatzara* / *lokatzarie*, *bizitzara* / *bizitzarie*...), *-r*- bat tartekatuz alegia, jaso zituela Izagirrek (1965, 198) Eskoriatzako Bolibar zein Mazmela auzoetan eta Aramaioko Etxaguenen, epentesi horrek, zaraitzuerak abs. sg. eratzeko bidea (*alabara*) gogora ekartzen digularik.

Araba osoan ezezik, Nafarroan bertan ere barneratzen zela erantsi beharko litzateke gainera. Aspaldidanik geneukan disimilazio hau Burundako hizkeran betetzen zenaren berri, baina, antza denez, hegoalderago ere bazen beronen oihartzunik, Lapuentek Amezkoan jasotako *Yrremuguea* / *Yrumuguea* horiek zuzenak izatera bederen²³.

Disimilazio honen ondorioz gertatzen da, bestalde, *-a* / *-e* trukaketa (bizk. *agura*, *laba*, *landara*, *lora*... orok. *agure*, *labe*, *landare*, *lore*). Gure izkribuetan bada, gorago ere ikusi denez, *baga* aldaera *DLC*-n, Gamizen bertsoetan (bi hauetan *bague*-rekin lehian) eta Betolaçaren kristau-ikasbidean (honetan beti *baga*). Honez gainera, *arraunça*, *aunchuma* eta *andra* ere ageri zaizkigu *DLC*-n eta, azkena, baita Betolaçaren izkribuan.

Toponimian *-larra* (orok. *-larre*) dugu honen islada garbi bakarra, baina oso eremu zabala eta maiztasun handia du beronek: Araka, Arangiz, Aretxabaleta, Arkaute, Arriaga, Arluzea, Baranbio, Domaikia, Kontrasta...

Aipatu, amaitzeko, Lz. de Guereñuk (1958, 204) Kontrastan bildutako «*Bichilora*: Maya o bellorita (Bellis perennis)».

2. Guztiz azpimarragarria da sozietibo atzizkiarekin jazotzen dena. *DLC*-n, hala sg. nola pl., *-kin* da gailentzen dena: *enequin*, *eurequin*, *loyaquin*, *emaztequin*, *maliçiaquin*, *honestidadequin*, *armaquin*... Baina baliteke hau ez izatea, inoiz esan ohi den legez, *DLC*-n dagoen atzizki bakarra. Izan ere, «pegar con pez, *vyaquin erañçi*», «pisar con pies, *oñaquin sacatu*» bezalakoan aldamenean, «ojear con los ojos, *veguiaz eguin*», «patear, *oñaz oşç eguin*»... tankerakoak ere badira. Baliteke, alegia, eta adibideok nahi bezain argiak ez diren arren, *-gaz* > *-az* (gaurregun bizkaieraren ekialdeko eremu zabal baten ageri denez) gertatu izana.

Portalen poesian *-kin* da azaltzen den bakarra, nahiz eta adibide biak sg. diren: *ascorequin*, *penarequin*. Gamizek, oster, *-kin*, *-(g)az* eta *-ki* darabiltza: *orrequin* (3 bider), *onequin* (3 bider), *iltzequin*, *osasurequin* (birritan), *tonuarequin*; *alcarregaz*, *bategaz*, *esperanzas*, *libertateaz*, *nequeaz*, *urdaiaz*, *zabaltazunaz*; *zurequi*.

Azkena (*-ki*), Sabandotik ez oso urrun mintzo zen hegoaldeko g-nafarreraz guztiz arrunta ere badenez, normal samarra begitantzen zaigun bitartean, bigarrena (*-gaz*) da lehen ikusi batera gehien-gehien harritzen gaituena, nahiz eta eskura ditugun lekukoek salatzen dutenez, zabalagoa bide zen antzina atzizki honen eremua. José Mª Satrustegik Arruazun jasotako kantu baten, adibidez, *Alcate jaunaz egondu gera* esaten da eta hauxe da Satrustegik berak (1971, 36) egingo duen iruzkina: «*Alcate jaunaz* = *alcate jaunagaz*. Influencia del dialecto vizcaino, bastante frecuente en la Barranta y Burunda».

Betolaçak, bere aldetik, *-gaz* / *-kaz* (mendebaleko bizk. bezala) baizik ez darabil: *agoagaz*, *çugaz*, *obreagaz*, *pensamintuagaz*, *Santeagaz*...; *bedeincatuacaz*, *beguyacaz*, *belarriacaz*, *surracaz*... Harrigarriena, Mitxelenak (*SHLV*, 827) oharterazi bezala, behin baino gehiagotan sg. balioarekin darabilen *-caz* —ohizko *-gaz* ordez— dugu: *comulgueteacaz*, *golpe emonacaz*, *Meça ençunacaz*...

Barandiaranek Etxaguenen bildutako kontakizunetan, azkenik, *-gaz* eta *-kin*, biak, ageri zaizkigu, baina, oro har, eta ekialdeko nahiz Gipuzkoako bizk. egin ohi denez, lehenak sg. eta bigarrenak pl. adierazten duelarik: *galduagaz*, *kriadugaz*, *mandoerrekoiaz*, *orregaz*; *biyekin*, *eskuekin*, *orrekîn*.

3. Arreta handiz aztertu beharrekoa, halaber, ablatibo atzizkiekin gertatzen dena (ikus honetaz Lakarra, 1984 eta 1986, 645 hh). Aukera anitza ageri zaigu geure izkribuetan barrena:

a) *-rean*. Hauexek dira *DLC*-ko agerraldiak: *arean*, *aterean* «de fuera», *azpirean*, *conciertoreâ* (*yrten*), *dolençiareâ* (*conualeçidu*), *edonorean*, *esclaburean* (*libre eguin*),

(23) Inaki Seguroiak ere (1987, 268 hh) normalagotzat joko lukeela *Yrumuguea* edo antzeko beste zerbait agertzea aitortuko du, baina beste haiek omen dira 1559ko dokumentuaren aldaki bietan argi eta garbi irakur daitezkeenak.

guztorean «del todo», *veste lecorean*, *gurdi lecorean* (*quêdu*), *noreâ* (birritan), *errena oynereâ* (birritan), *pelligurean libra[du]*, *vrđabilearean* (*gaiça euqui*), *vrđutirean*, *villa vatereâ bestera*, *viosçerean*. Pluralean: *aldeguztietareâ*.

Adibide bakarra darabil Betolaçak: *hilaren arterean*.

b) *-ren* (<*-rean*). *DLC*-n *oneren* eta *orreren* dauzkagu. Pluralean: *vietaren* (*edo*) *çeyn*.

c) *-tika*. Behin azalduko zaigu *DLC*-n: «de villa en villa, *lecutica lecura*». Itzulpen hau, azpimarra dezagun, *B*-rena da, beste eskuak *villa vatereâ bestera* euskaratu zuelarik.

Zergatizkoetan ere badarabil, *-ti* atzizkiarekin batera: «por, *gati, gatica*», «por ende, *areguati*».

d) *-tik*. Birritan ageri zaigu *DLC*-n eta *B*-k euskaratutako esaldian dira biak ere: «de corrillo en corrillo, *batetiq eta bestetic*».

Betolaçarenean ere badaukagu behin: *gaytic*.

e) *-ti*. Honako hauek ditugu *DLC*-n: *aldeguztietati*, *alde vateti ta vesteti*, *çaynetati*, (*edo*) *nondi*, *vertati*. Gamizek *aspiti* dakar, baina, eskuarki, *-tik* darabil: *cantaceagatic*, *carricatic*, *errecaldetic*, *zugatic*...

Betolaçak ere badarabil: (*alde*) *ezcoatati*, *ganeti*. Baita zergatizkoetan ere: *erruagayti*, *nigayti*, *onegayti*, *señaleagayti*. Arestian esan denez, *-tik* ere ageri da behin: *gu gaytic*.

Barandiaranek Etxaguenen bildutako kontakizunetan, azkenik, *nondi*, *menditi* ditugu, baina *zegaitik*.

f) *-rika*. Adibide bakarra (*pobreçarica*) dugu Portalen poesian, baina usu darabil partizipio eta partitibo balioa duenean: *alegrerica*, *arturica*, *guiçonica*, *jancirica*, *jarririca*, *yrtenica*.

g) *-(r)ik*. *DLC*-n behin baino ez zaigu ageri: «grada a grada, *gradayc grada*». Betolaçak, ostera, *arerioetaric*, *aric* (= handik), *captiverioric*, *deunguetaric*, (*vioz*) *gustiric* darabiltza. Bizidunekin: *Bi[r]gineaganic*, *deungueaganic*.

4. Erg. pl. *-ak* ageri da hala Portalen poesian (*çerıuac asco valio deue eta ango ayngueruac*) nola Gamizenetan (*uzteduei guciac*).

5. Genitiboan bada alderik batetik bestera, ezberdintasunok azalekoak diren arren. *DLC*-n, *-an* da sg. zein pl. erabiltzen den bakarra: *absoluçioa becatuana*, *alguazilan offiçioa*, *andran apayquetaquoa*, *andrâ gurea*, *atean aldauea*, *ayta santuâ legadua*, *conquistea erriana*, *errexalan agallea*, *fielan offiçioa*, *mendian alturea*, *oyalan puyatea*, *pistian çaçea*... Mugag. *-ren* ageri da: *lecoren* (*vaten*), *vesteren*.

Gamizek ere *-an* darabil: *oliboan azpian* (sg.), *zure seriedadea daucat beti beguian aurrean* (pl.). Ez da guztiz argia honen *barcatu bearco duzu erorean* (sic) itzac. Ablatiboarekin lotu zuen Mitxelena J. Goikoetxeak atondu edizioaren sarreran eta erizpide horretara makurtu zen J.A. Lakarra ere (1984, 186), baina, azken hau, beranduagoko beste lan baten (Lakarra 1986, 645), ez zen ausartuko baietz erabateko eta biribil bat ematera. Erosoena, jakina, Gamizi isuritako *hutsa* (*eroaren* > *erorean*) dela pentsatzea litzateke, are gehiago kontutan baldin badugu *-rean* ez dela, Lakarrak ere zuzen ohartearazi legez, bizidunekin sekula ageri.

Portalek sg. *-aren* (*Iangoycoaren* eta genitiboaren gainean eratutako *arimarençat*, *flacoarençat*, *guiçonarençat*) eta pl. *-en* (*guiçonon*, *probeen*) darabiltza. Hirugarren aukera batez ere baliatuko da, *-aen*, azken hau sg. (*Virgiñaen*) zein pl. (*aen* «haien») izan daitekeelarik.

Betolaçak ere, azkenik, *-aren* / *-en*, biak darabiltza eta bata zein beste izan daiteke, gainera, sg. edo pl. Sg. dira, esate baterako, *araguien*, *avariciaren*, *Ayten*, *ceruaren*, *Christoen*, *Evaen*, *Espiritu Santuen*, *goycoarê*, *Iaugoycoê*, *Semen*... eta pl., berriz, *hilaren* (*arterean*), *pecatuen*, *prometimentuen*...

6. Datiboan *-ay* da *DLC*-n ageri den atzizki bakarra, beronek sg. nahiz pl. esangura bereganatzen duelarik: *Jaungoycoay erregutu, andrai emona, viçioay emona...* Mugag. adibide bakarrean *-ri* darabil: *vesteri*.

Portalengan adibide bakarra dugu eta bera, itxuraz, pl. Atzizkia, oraingoan ere, *-ay* da: *Lenagoco ayta santuay Messias prometitua*.

Badirudi Gamizek—bizk.zah. bezalatsu—bereizi egiten duela sg. (*-ari*) eta pl. (*-ai*): *Alcateari, Amari, Aytari* batetik eta, bestetik, *biai, gentiai, gustiai*. Hauxe berau da Betolaçaren erizpidea ere: *ezaquianari, honreari, poderossoari, Santissimeari...* baina, *çordunay, deungay, guztiay, onay, Santuay...*

7. Hurbiltze adlatiboaren lekukorik *DLC*-n baino ez dugu eta, berton, *-(r)utz* da ageri zaiguna: *asseruz, ateruz* «hazia fuera», *barrurusç, (lecu) baterusç, (edo) norusç, escubirusç, esquererusç, gorusç, onusç, verusç...* Behin, horregatio, «hazia, aronz» erantsiko dio *B-k* lehendik zegoen *vsç* euskal ordainari.

-Ru(n)tz atzizkiaz den bezainbatean, eta *EI*-ko emaitzez baliatuz (*Euskera*, 1927, 10 eta Echaide 1984, 200), badirudi ekialdeko eta Gipuzkoako bizkaieran daukala maiztasunik biziena. Gipuzkeraren barrutian, berriz, Astigarribia, Mutriku, Deba, Itziar, Zumaia, Getaria eta Zarautz dira *EI*-n aipatuko direnak, aztarnaren bat edo beste—*aruntz(a), onuntz(a)*... erako aditzondoetan batipat—barrurago ere aurki daitekeelarik. *EI* honetan, bestalde, *-rontz* atzizkia Gipuzkoako Alegin baizik ez zen bildu.

8. Genitiboaren gainean eraikitako destinatiboan *-zat* da, gorago ere ikusi dugunez, Portalek darabilen atzizkia: *arimarençat, flacoarençat, guiçonarençat*. Gamizek ere ezaguna du hori (*enezat*), baina baita *-dako: arendaco* (birritan).

9. Deklinabide atzizkien gorabeherokin bukatzeko, badira, Mitxelenak berak ere iragarri bezala, inesibo zaharraren aztarnak: *gaur egunen, veste egunen, viozen daktarza* Gamizek eta *beyn baten, lecuren vaten DLC*-k.

10. Erakusleen sailara, bizkaieratik saihesten diren *arc, artan* ageri dira *DLC*-n, Gamizek berak ere *artara* dakarrelarik. Azken honek darabilen 3. graduko ere (*ura*) ez da bizk. —Bergara inguruetan (*aura*) ezik—erabilia. Azken honekin jarriko genuke harremanetan *DLC*-n azaltzen zaiguna ere: «el, articulo, vera, orrec, oa (sic)».

Bizkaieraren bideetan dabilkigu, aitzitik, Betolaça, beraren adibide biek erakusten dutenez: *onec* (=hauek), *atan* (=hartan).

EI-n (Echaide 1984, 277-278) *oneic* (=hauek), *orreik* (=horiek) eta *aik* (=haiek) bildu ziren Etxaguen, Akozta, Murua, Murga, Gopegi, Eribe, Nafarrete, Zestafe eta Legutio herri arabarretan, Gipuzkoako Gatzaga, Arrasate eta Oñatira ere (azken honetan *aik* ordez *areik*) hedatzen zirelarik.

11. Izenordainez den bezainbatean, *ene* da Portalek zein Gamizek darabilten pertsona izenordaina. Adierazgarriagoa da, Dialektologiaren ikuspegitik, Gamizek darabilen *euren*.

Esku artean dauzkagun adibideen urritasuna gorabehera, badirudi zuzen bereizten direla izenordain bihurkariak arruntak direnetarik. Gamizek, esate baterako, *ene / neure* bereiziko ditu eta berdin beste esaldi honetan: *ilco naiz zugatic* (arrunta) *neure* (bihur.) *penas*.

Portalek, halaber, *eguin eguiçu egun ceure ostatua* esango du alde batetik eta, honen ondoan, *orain norc ocupacen den ceruan çure lecuca?; aen gañean efeñi ditu Jaunac gure buruac; orai beteco dira ceruan gure lecuac* ere ezarriko ditu.

Betolaçak *guc gueure çordunay; eracusçu Iesus zeure sabeleco Frutu benditua* idatziko zituen, baina, honek, bihurkari ez zenean ere erabiliko zuen sail horretako izenordaina: *dalaco gueure arguia...*

Izenordain mugagabeen alorrean, *-bait* atzizkiaren bidez eratutakoak ageri dira Gamizen bertsoetan (*cerbait*) zein *DLC*-n (*çerbayt, çerbayten, çerbaytean, çerwaytequin, norbait, norbayçu...*).

Gamizek beste hauek ere badarabiltza: *nornay*, *nor naic*. *DLC*-n, *ostera*, *edoceynbat*, *edonolan*, *edonon*, *edonorean*, *edo nor*, *edonorusc*.

Aipatu, amaitzeko, *DLC*-n azaltzen diren *çerbere*, *norbere*, *nox bere*... tankera-koak. Mitxelenak (*DLC*, 34) esan bezala, aferesiaren ondorioz sortuak nahiz galde-tzaile arrunten gainean eraikiak izan daitezke honako izenordainok. *B*-k, dena dela, *ynola ere*, *ynolako*... darabiltza.

12. Bizk.zah. (*RS*, *Mic.*, *Cap.*, *Gar*...) *nola(n)* / *zela(n)*, biak, ageri zaizkigu, gerorantz *zela(n)* / *zelako*, *zelango* nagusituz joan badira ere. Barrutia aramaiarrak, hain zuzen, *nola* / *nolaco* besterik ez darabil eta hauexek dira, halaber, geure izkribuetan ageri zaizkigunak. Portalek eta Gamizek *nola* darabilte (baina gonbarazio esaldietan, *bezala* balioarekin, biek); *DLC*-n, *nola* / *nolan*. Betolaça, berebat, bizkaieraz hain maiz erantsi ohi zaion *-n* horretaz baliatuko da: *nolan*.

Erorrietan ere galdetzaile honexen gainean eraikitakoak azalduko zaizkigu beti, *DLC*-ko *edonolan*, *ynola*, *ynolaco*... horiek lekuko. Amaierako *-n* hori ere erantsiko zaio inoiz: *alan* / *ala*, *onela* darabiltza Gamizek; *onelan*, *bestelan*, *edonolan*, *DLC*-k eta *alan*, *onelan*, Betolaçak.

Barandiaranek Etxaguenen bildutako kontakizunetan, azkenik, *zelan* ageri zaigu birritan.

13. Euskarak adberbioak eratzeko dauzkan *-ki* / *-to*, *-do* aukeren artean, bigarrenaz baizik ez da baliatzen bizkaiera, Gipuzkoako herri bizkaieradunetan bestearen aztarnaren bat edo beste (*gaizki*...) entzun badaiteke ere. *DLC*-n ere bigarren aukeraren erabilera zabala egiten da, hala *nola*, *çurtoro*, *erraztoro*, *galantoro*, *garuitoro*, *gaysto*, *gaystoto*, *gaystotoro* (sic), *gogorrtoro*, *obato*, *ondo*... Ikusten denez, egitura pleonastikoak sortzen dira sarritan *-ro* erantsiz, nahiz eta atzizki hau, berez ere, aski den zenbait aldiz: *esturó*, *firmero*... *C*-k, ordea, *-ki* ere badarabil: «abortar, malparir, *gaicqui erdia*», «abortado, *gaicqui erdia*».

Gamizen bertsoetan adibide hauek aurkitu ditugu: *gaizqui* (4 bider), *obequi*, *ongui* (birritan), baina *ondo* (3 bider). *Ondo* darabil Betolaçak ere. Erants dezagun, bide batez, *ondo* aldaeraren erabilpen eremua *-do* / *-to*-dun beste zenbaitena baino askozaz zabalagoa dela. Ez dago, beraz, zertan harritu Gamiz sabandotarrarengan nabari den *ondo* / *ongui* arteko lehia hori dela eta.

14. Izenaren morfologiari eskaini diogun tarte honi buru emateko, honako ezau-garri hau ere nahiko genuke azpimarratu. Han-hemenka jasotako lekuko zaharrek salatzen dutenez, baziren *a* mugatzailea zuten izen bereziak, saindu izenak batipat: *Franziscua*, *Jesusa*... «Christo, *cristua*» azaltzen zaigu *DLC*-n eta *Periari* dio Betolaçak.

D) ADITZAREN MORFOLOGIA

1. **Edun* aditzari bagagozkio, hauexek dira gure izkribuetan barrena ageri diren adizkiak.

a) *DLC*: *dut*, *duc* (*espaduc*, *baduc*), *duçu*, *du* / *deu-* (*deuena*, *deben*...). Mitxelenak (*DLC*, 45) zuzen oharterazi bezala, *du* da adizki soila erabiltzen denetan hautatuko dena, *deu-* atzizkiren bat eransten zaionerako utziz. Azken honek, esan dezagun bide batez, bizkaierazko, mendebaleko gip. zenbait hizkeratako (baina, aspaldi, hedadura zabalagoa izan bide zuen euskalki honetan ere, *deu* / *deb* dira eta, dakigunez, giputz idazle zaharrek —Ochoa de Arin, Larramendi...— eskuarki zerabiltena) eta Burundako *dau* / *deu* dakarkigu gogora.

Erroa bera ere behin eta berrero agertuko zaigu: «marauillarse, *miracuru eun*», «menester, *berr eun*», «misericordia auer, *piedade eun*»...

b) Portalen poesian, *ostera*, *deçu* (birritan) batetik, baina, bestetik, *deu* (3 bider), *deue* eta *neuan*, *-eu-* errodonak alegia, ditugu.

c) Gamizek, hirugarrenik, *dut, duzu, du (duenac), dugu* (birritan) / *degu* (5 bider) / *degu* (behin), *duei* dakartza. Iraganean, berriz, *nuque* eta *luque*.

d) Ezar ditzagun, amaitzeko, Betolaçak darabiltzanak: *dot, doçu, dau (davenean)*. Bizkaieratik gertuago, hortaz, baina azpimarratzekoa, hala ere, *sinistetan det* hori. Azpimarratzekoa, orobat, *enten* aditz izena.

Egoera nahasi eta nabar samarra, euskalki «zubi» bati dagokiona noski, adizkiok erakusten dutena, baina antzeko gertaerak ditugu beste hizkera batzutan ere. Mitxele-nak (*DLC*, 45 eta *FHV*, 64) ongi dioenez, aspaldi jabetu zen Azkue Zigoitian ezezik, franko mendebalerago dagoen Baranbion ere (o errodunekin txandakatuz hemen)²⁴, bazirela *u* errodunak. Barandiaranek Zigoitian bildutako kontakizunetako baten ere (*OC*, 273-274), hain zuzen, *gure dut* azalduko zaigu eta antzekoak jaso ziren *EI*-n ere (*Euskera*, 1926, 48 eta 53): *dut, du (duela)* eta *due (daurie EAEL-n)*.

J.M. Satrustegik (1972, 76 hh) Urdiainen bildutako balada baten ere *dot / det / dut*, hirurak, ageri dira anaia biren ahotan eta hirukoiztasun hori berori erakutsiko dute Yrizarrek (1981, II, 45) Burundan jasotako emaitzek: *dot* (Olazti, Ziordia, Urdiain, Altsasu, Bakaiku, Iturmendi, Lizarraga, Dorrao, Unanua), *dut* (Bakaiku, Iturmendi, Urdiain) eta *det* (Bakaiku, Urdiain). Yrizarrek gehituko duenez, denetarik bildu ei zuen Bonapartek berak ere.

2. N-N-N laguntzaileen lekuko franko daukagu Gamizen bertsoetan. Gehientsue-nek **entsi* erroa duten arren (*emango deust, itzul bear dust, ezan dust; eraman dustazu; eguingo duzco*), badira *-i-* errodun adibide bi, datiboa, bietan ere, 3. perts. delarik: *ezandio, ezancio*.

Azken mota honetakoa da Portalek darabilen bakarra ere: *digus*.

Betolaçak, bere aldetik, beti erabiliko ditu **entsi* errodunak.

3. EGIN da betiere ageri zaigun erroa. Bi adibide ditu Portalek: *eguin eguiçu egun ceure ostatua, jan eguiçu*. Beste hauek Gamizek: *euqui eguizu, beguiratu eguidazu, ezan eguidazu, biraldueidazu, pistu naizu, aldaidana, albanei, albadaygu, eguin badai*. Adibide ugari dakartza Betolaçak ere: *erregutu eguiçu, biortu eguizuz...*

4. Objektuarekiko komunztadurarik eza.- J.A. Lakarrak (1986, 662 hh) oharterazi legez, aspaldikoa da komunztadura ez hau, Barrutia aramaiarraren teatro lanean, Amileta antzuolarraren kristau-ikasbidean (1678), Zegamakoa (1741) eta Goierriko plaketan (XVIII. m.) ikus daitekeenez. Hedaturari bagagozkio, berriz, Bergara (Osintsu auzoan hasita), Antzuola, Leintz harana, Oñati, Aramaio, Otxandio, Legutio inguruetan eta Goierriko hizkera zenbaitetan betetzen omen da gehienbat. Goierrikoe-tatik, Amezketan, Arama, Bedaio, Itsasondo eta Ormaiztegi aipatuko zituen Yrizarrek (1981, I, 38) sg. / pl. ezberdintasuna zuzen egiten den herrien artean. Yrizarrek berak II. liburukian dakartzan adibideei so eginez, badirudi Lazkao ere erantsi egin beharko litzaiokeela zerrenda horri. Erdibidean omen dago Zaldibia eta, antza, baita Ataun bera ere.

Gure izkribuetan, Lakarra ere ongi jabetu zenez, eurrez ageri dira honelako adibideak: *miembro andiac daucana; surr onac daucana; torçoyac daucan auerea; velarri andiac daucana* datoz, komunztadura sekula ere egiten ez delarik, *DLC*-n. Beste horrenbeste nabari da Gamizen bertsoetan: *duzu beguicho bazuc; zugatic gauza gustiac izten dut oso; ezcuac duzu leun; or vildu duzu munduco perfeccioac; asqui da ezan dudana / disparateac / barcatu bearco duzu / erorean izzac; bodac daucagu; gorainciac emozute ene adisquide gustiai; bere ezcuac mun eguiten dut*. Behin, ordea, *nai dituzun urtean* (sic) ere idatziko zuen.

(24) Txandakatze hau inguramendu fonikoaren arabera beteko da. Aurreko silaban *i* / *u* bokalak daudenean ebakiko dira *dut* eta antzekoak.

Betolaçaren izkribuan eta Barandiaranek Etxaguenen jasotakoetan, aldiz, zuzen eta sistematikoki egiten da ezberdintasuna, baina *EAEL*-ko emaitzak aztertu ondoren ezin horrelakorik esan. *Orrek arrontzak eroisus* (243. galdera) dioen arren, beste hauek ere ageri dira: *sei gison ikusi dot bidean* (240. galdera), *ekarrisu arrontzak nire lagunentzako* (249. galdera) eta *estaurie eroan aistoak* (251. galdera). Yrizarrek, ordea, *dutzos* (=dizkio) (1981, II, 85) eta *dxakos* (=zaizkio) (II, 103) bilduko zituen Zigoitia, Nafarrete eta Urrunagan.

5. -ZU = -ZUE.- Bizkaierak luzaroan eta bertako zenbait hizkerek, gainera —guk dakigula, Elgoibar-Eibar-Bergara aldean behintzat, galurren bada ere, bizirik diraute oraindik—, gure egunok arte atxiki duten arkaismo honen oihartzunik bada Arabako euskara desagertuan (honetaz gehiago, Lakarra 1986, 650-651).

Adibide bakarra utzi digu Portalek: *fantasiaric estaguiçula, Seraphin escogituac*. Ugariago ditu Gamizek: *Ay ene begui belchac / ilic naucazu / enqui eguizu piedade / ta pistu naizu; Ay ene chori arinac / egatzen duzu / jaulaco carcelbaga / fortuna duzu*.

6. Bizkaiera, jakina denez, euskarak aditzetako aniztasuna adierazteko eskaintzen duen aukera zabaletik, bakar batez baliatu ohi da ia beti: -z. Gure izkribuotan ere bada horrelakorik, nahiz eta joera bizkaieraz bezain erabatekoa ez den.

Portalek, esate baterako, *digus* darabil. Gamizek, berebat, *dagos*, baina baita, beronen ondoan, *daode / daude* (birritan), *zaode / zaude* eta *gaode*. *Daodê* ageri zaigu *DLC*-n (eta Barrutiaren teatro lanean) ere.

Betolaçak eurrez darabil -z: *daquiguçan, deuscuzanac, deusuguz, jacaz, egoçanac, eguiguçuz...* edo *vadituz* pleonastikoa.

7. Jakina ere badenez, zenbait hizkeratan —hegoaldeko g-naf. (Egues, Artzibar, Erroibar, Gares eta Oltzan) eta aezk. bereziki— ez ohi da iraganetan -n agertu. Antzeko zerbait jazotzen zen, nonbait, bizk. zah. ere, mendebaleko zenbait hizkeratan behinik behin²⁵ eta bada Gamizen bertsoetan horren susmoa hartzen diogun adizki bat: *ezancio*.

Partizipioen sailean nabari diren bereizgarrien artean, hauexek dira aipagarrienak:

8. Sinkopak.- Gamizen bertsoetan baino ez dira honelakoak ageri: *icuzco dut, ycuzco dugu, ycuzco deugu, ifin naiz, ifin bazadiz, itzul bear dust, ibilco gara*. Ikusten denez, -i bokala da betiere galdu ohi dena. Antzerako partizipioak erabiltzen dira, gogora dezagun, erdialdeko zein mendebaleko bizkaiera mintzo den herri zenbaitetan, baina baita Arabako ekialdeko mugan dagoen Burundan.

9. Erdialdeko euskalkietan (gip., g-naf., lap.) garatu dira indartsuenik *izandu / izatu, egondu...* bezalako partizipio analogikoak. Aztergai ditugun izkribuen artean, Portalenean aurkitu dugu honelako bakarra: *egondu*. Azpimarratu, bidenabar, *DLC*-ko *erabildu, viçitu* eta «morir, *il*» ondoan datozen «matar, *yldu*», eta «apagar fuego, *sua iltu*».

10. -GI erako partizipioak bizkaieraren bereizgarritzat jo izan diren arren, *eregui, euagui, exegui, eraxegui, issugi, jagui, yregui* aurkitu ditugu *DLC*-n, baina baita *enqui / euchi*²⁶. Portalen adibide bakarrean -ki daukagu: *yrequi*. Betolaçak ere, azkenik, *eregui* dakar *DLC*-k bezala (cf. gip., lap., zub. *eraiki*).

(25) Ikus honetaz Lakarra 1986, 662. or.; Zuazo 1988b, 562-563. or. eta, batez ere, Pedro de Yrizar, «Sobre las formas verbales alocutivas de pretérito desprovistas de -n final», *Odon Apraiz Omenaldia*, Arabako Foru Aldundia, Gasteiz, 1981, 407-412.

(26) *E(d)ugi* dago bizk. zaharrean eta *EI*-ko emaitzen arabera ere (*Eusker*a, 1927, 164 eta Echaide 1984, 58), *irugi* dago Olazti zein Etxarri-Aranatzen; *udigi*, Arruazu eta Irañetan; *idugi*, Uharte-Arakilen eta *edugi* Urruñan (sic).

Nolanahi ere, bizkaieran eta Arabako euskarari ezezik, Burunda eta Sakanan ere barneratzen dira mota honetako partizipioak (ikus Zuazo 1988a, 372-373) eta, dirudienez, beste horrenbeste gertatzen zen hegoalderago ere, Mitxelena (FHV, 527) Ollobarrenen (Lizarrako eskualdean) idorotako *Euagui* toponimoak (XIV. m. amaierakoa) salatzen duenez.

11. Mailegu berrietan *-atu* > *-adu* aldaketa ia sistematikoki bete da DLC-n: *abotnadu*, *abreniadu*, *acordadu*, *acostumbradu*, *apucadu*, *usadu*... Honetan, beraz, bat dator bizkaierarekin, nahiz eta salbuespenak ere badiren: *agrauiatu*, *armatu* (eta *armadu*), *asmatu*, *bañatu*, *escalatu*, *pagatu*, *quexatu*... Mailegu berri ez direnetan ere, jakina, *-atu* atzizkiari eutsiko zaio: *aurreratu*, *çulatu*, *bedeyquatua*, *escatu*, *ossatu*, *jocatu*, *parcatu*...

Antzeko egoera nabari da Betolaçaren kristau-ikasbidean: *santiguatu*, *parcatu*, *cigiñatu*, *bedemcatu*... alde batetik, baina *obligaduric*, *libradu*, *errezadu*, *salbadu*, *pronunciaduric*, *desseadu*... bestetik.

Berdintsu Barandiaranek jasotako kontakizunetan ere: *be[de]jinkatu*, *osatuko*, *bilatu*, *bajatu* (bizk. legez) batetik, baina, *presentau*, *apustau*, *alzau*, *parau*, *topau* eta *kontau*.

Portal eta Gamizen izkribuetan, ordea, bere horretan irau du *-atu* atzizkiak: *consagratu*, *mudatu*, *honrratu*, *criatu*, *preciatua*, *largatu*, *desseatua*, *pagatua*, *bedeyncatua* dakartzatza Portalek eta *descansatuco*, *amparatu*, *beguiratu*, *paseatuta*, *refrescatu* Gamizek.

12. Aurreko aldaketaren eremu eta baldintza beretsuetan gertatzen dela dirudi *-itu* > *-idu* ere (guzti honetaz, Zuazo EB, 121 eta 139).

Sistematikoki beteko da oraingoan ere DLC-n: *abatidu*, *aborreçidu*, *arremetidu*, *defendidu*... eta hauen aldamenean, noski, *barritu*, *gorritu*, *çuritu*, *loditu*, *viçitu*... Orobat Betolaçak: *concebidua*, *errecibidu*, *padecidu*. Portal eta Gamizen izkribuetan, aldiz, ez du aldaketarik jasango: *cumplituric*, *escogituac*, *prometitua* ikusten ditugu lehenaren lanean eta *cumplitua* bigarrenarenean.

13. Aukera zabala somatzen dugu aditz izenak osatzeko erabiltzen diren atzizkiei dagokienez, DLC delarik harrobirik emankorrena:

a) *-ten*. Partizipioa *-n* batez amaitzen denean ageri zaigu: *eguiten*, *ençuten*, *esçiten* (< *esçin*), *jaten*. Baita partizipioa *-i* batez amaitzen denean ere, horrelakoetan, inoiz, *i* hori atxiki egingo delarik: *aussiten*, *egosçitê*, *erossiten*, *euatê*, *neurriten*, *yrabazten* eta «barredor, *yçusiten deuen*». Guzti hauei *yltea* erantsi behar zaie.

b) *-itan* (<**-etan*). Partizipioa *-atu* / *-adu* tankerakoa dutenak baliatzen dira, antza, atzizki honetaz, hala nola: *aurreraytan*, *avisaytan*, *bañaytan*, *confiaytan*, *disimulaytan*, *disputaytâ*, *escaytan*, *glossaytan*, *gordaytan*, *madaricaytan*, *ucaytan* (= *ukat*), *verbaytâ*... Honelakoek osatuko dute, pentsatzekoa ere badenez, multzorik haziena.

c) *-ketan*. Bi motatako aditzak dira, dirudienez, atzizki hau darabiltenak, *-itu* partizipioa dutenak batetik eta *-tu* / *-du* eta silaba bitik gora dutenak bestetik: *arguiquetan*, *garniquestaco*, *oriquestan*, *vayquestan* (cf., gainera, *çuriquetea*, *ordiquetea*...) izango ditugu lehen multzoan eta bigarrenean, berriz, *aguinquetâ*, *aulquetâ*, *azquetan* (= *ahaztu*), *erreguquetan*, *eunquetâ*, *osquetan* (cf., halaber, *lagunquetea*, *sinisquetea*, *veroquetea*...). Aukera bikoitzak ere azalduko zaizkigu inoiz: *viurtea* / *biurquetea* edo «lauadura de paños, *oyal garniçaytea*» / «lauadero lugar, *garniquestaco lequa*».

d) *-etan*. Partizipioa *-idu* erakoa dutenak dira, guztiz oker ez bagaude, honelako aditz izenak osatuko dituztenak: *desfaboreçietan*, *digerietâ*, *enxerietan*, *gimietâ*, *ynconuenietâ*, *mereçietâ*...

e) *-zaiten*. Partizipioa *-tu / -du* erakoa eta silaba bi besterik ez dutenak dira, nonbait, aukera honetaz baliatuko direnak: *arçayten*, *baçayten*, *salçayten* (cf., berebat, (*ari*) *losçaytecoa*, *eļçaytea*, *quençaytea*, *sarçaytea*, baina baita, eurokin batera, *quenquetea* eta «recogimiento, *vaquetea*»).

f) *-iten*. Zail egiten zaigu atzizki honetaz baliatu ohi diren aditzak zehaztea. Badirudi, *-e / -o* bokalez amaitutako erroa dutenak sartzen direla multzo honetan, hala nola: *betaytea* (< *bete*), *eayteko* (< *eun*, baina *B-k eo*. Dena dela, «moedor, *eunquetâ deuena*» ere badator), *erraytea / erreytea* (< *erre*), *igayteco* (< *igo*), *jayteco* (< *jo*), *ysçegayte*, *ysçegaytabere* (< *ysçego*). Guzti hauei *emayten* beharko zaie erantsi.

Betolaçaren erabilerari begiratzen badiogu, aukera urriagoa somatuko dugu, baina, kontutan eduki behar da dena dela, izan litezkeen posibilitate guztiak ere ez direla azaltzen. Hiru dira darabiltzan atzizkiak:

a) *-ten*. Aditza *-n* batez amaitzen denean: *eguiten*, *ençutea*, *essaten*, *euten* (< **e(d)un*), *jaquiten*, *jaten*. Hauei *jausten* gehitu behar zaie.

b) *-iten*. Adibide bakarra: *emayten*.

c) *-etan*. Horrela egingo dute, gutxienik ere, partizipioa *-idu*, *-atu / -adu*, *-tu / -du* erakoa dutenek: *redimietarren*, *pertenecietan*; *ametan*, *confesetan*, *encerretan*, *espere-tan*, *gueretan*, *juzguetan*, *parquetan*, *salvaetarren*; *sinistetan*, *aguinnetan / aguindue-tan*, *erreguetâ / erregutuetâ*. Azken bi bikote hauetan *-tu* atzizkiari, inoiz, eutsi egin dakiokela ikus dezakegu. Beste horrenbeste jazotzen zen, itxura, *-atu* amaiera ze-gonean, *erratuetan* hori lekuko. Multzo honetan sartu beharko da, azkenik, *he-chietan*.

Barandiaranek Etxaguenen jasotako kontakizunetan, berriz, *-adu* partizipioa dutenak *-etan* bilakatzen direla ematen du (*altzetan*, *bajetarren*, *kantetan*) eta *-atu*, *-tu / -du* dutenak, *-keta(n)*: *konponketan*, *osaketa*, *sikaketako*.

Gamiz eta Portalen izkribuetan *-tzen / -ten* baizik ez dira ageri: *acabatzen*, *agradatzeco*, *ataratzen*, *cantaceagatic / cantatzeco*, *eguiten*, *igaroteco*, *mintzacen*, *paseatzera* darabiltza Gamizek eta *ocupacen* Portalek.

Laburbilduz, hauxe esan genezake: Betolaçaren erabilera Juan Mateo Zavalak (1848) bizkaierari buruz eta Fr. I. Omaechevarriak, zehazkiago, Gernikako hizkerari buruz ezarritako arauekin (ikus honetaz, Zuazo 1988b, 554 eta 557 hh) batera samar dator. Gauza bera esango genuke *DLC*-koaz, baina honek ekialderagoko bizkaiera dakarkigu gogora. Izan ere, kideasun estuak ikusten ditugu aditz izenen auzi honetan, Landuchioren hiztegiaren eta Oñatiko eskuizkribuaren artean. Azken honetan ere, J. Elortzak (1977, 185) erakutsi duenez, *-au* > *-itan* (*arrapaitan*, *salvaitan*, *tentaitan...*); *-atu*, *-tu / -du* > *-ketan* (*aguerquetan*, *aguinquetan*, *billaquetan...*) (*-ketan* hau dela eta, ikus Zuazo 1988a, 373-374), baina, silaba biko *-tu / -du* motakoak, berriz, *artzeia*, *quentzeia...* omen da banaketa.

Gamiz eta Portalen erabilerak, ostera, bizkaieratik aldendu eta erdialde / ekialdeko euskalkiekin egingo du bat.

Arabako toponimiak eta bestelako hizkuntz hondakinek ez digute, jakina, auzi honetan argibide gehiegirik eskainiko, baina, besterik ez bada ere, *TA*-ren Eranskineko *Basachozarzaitea* (Matauku) hori nahiko genuke azpimarratu.

Lz. de Guereñuren beste lanetako baten (1973, 136) Araian jasotako honako hitz hau ere badugu: «*Joiqui*. Instrumento para majar pienso al ganado».

14. Aipatu, halaber, iragankorra zela Betolaçarentzat *igo* aditza: *igo ebalá* dio eta azpimarratu, bidenabar, iraganeko 3. perts. honetan, bizkaieraz sarri samar gertatu ohi denez, Ø- dugula, eta ez z- gainontzeko euskalkietan bezala. Honen lekuko ugari aurkitu ditugu Etxaguengo kontakizunetan ere: *eban*, *ebizen*, *eguala*, *euken*, *eutzen...* Betolaçak berak ere asko dakartza honelakoak: *egoçanac...*

Beren benetako oinarria arrazoi fonetikoetan datzan ezaugarri bi utzi ditugu azkenerako:

15. Mendebaleko euskalkietan legez, $*a + a > a$ da Arabako honetan ere gailendu den emaitza. Portalen poesian *čan, ciran, essan* aurkitu ditugu. *Dala* darabil Gamizek; *dan, dana...* DLC-k; *čan, çala, dalaco* Betolaçak. Gauza bera isladatzen du Arabako toponimiak ere, Kontrasta ingurumarietako *Aizluceadana, Urcaacdirana...* bezalako satznamen antzeko horiek lekuko. I. Seguiolak (1987, 268-269) zuzen oharterazi duenez, gutxienik ere Amezkoaraino hedatzen zen, gainera, beronen eremua.

16. Bizk. zaharreen bete ohi den $*EDIN$ laguntzailearen formatako $-adi > -idi$ asimilazioa (*bidi, cidi, didin, nindin...*), gip. zah. —zenbait hizkeratan bederen— eta Araba aldean ere gertatzen zela erakutsi digu J.A. Lakarrak (1986, 661), DLC-ko «Oxala, *validi*» edota Betolaçaren *etorri vidi, eguin vidi* horiek salatzen dutenez.

E) JOSKERA

Honako hauexei derizkiegu sail honetan aipa litezkeen ezaugarriak nabarmenak:

1. *cerren...* -Ø. Gamiz da egitura honetaz baliatzen den bakarra. Bi dira hemen azpimarratu beharreko gertaerak: *cerren* bera, lehenengo eta behin, mendebalera (bizk. zaharreen, esaterako, eurrez ageri da) mugatzen baitzen beronen erabilera eta aditza huts-hutsik, inolako aurrizkirik (*bait-*) ez atzizkirik ($-n$) gabe azaltzea, bigarrenik: *cerren loturic nago; bestela cerren ilco naiz; cerren bien gorputzetan bacarric da arime bat*. Atzizkirik eza bestelako esaldiotan ere nabari da: *nola beardegu; nola bearduzu* (esaldi biotan *nola = bezala* da, perpaus menperatuak osatuz); *zeregatic, zure gauza guciac eneac dira*.

Ez da bigarren hau Gamizen aparteko berezitasuna eta Ibon Sarasolak (1983, 211) dioenez, Micoletak, esate baterako, darabiltzan 24 adibideetan behin ere ez omen da inolako atzizki ez aurrizkirik ageri.

2. Partizipioa + ez + laguntzailea.- Aztergai izan ditugun izkribuen artean, Portalen poesian ikusi dugu egitura honen lekuko bakarra: *guiçonica eldu essan*.

3. *Bi* zenbatzailea.- Oraingoan, aldiz, Gamizen bertsoak ditugu argi-iturri bakarrik eta izenaren eskuinetara dago kokaturik bertako adibide bietan: *arriba biai, matel bietan*. Eskuinetara, orobat, azaltzen da Etxaguengo kontakizunetako adibide guzti-guztietan: *mandazai bi, ume bi, esku biek, alaba biekiñ* (ikus honetaz, Zuazo 1988a, 370-371).

4. *Beste* determinatzailea.- Azpimarragarria deritzogu DLC-n elkarren jarraian ditugun hiru adibide hauen egiturari (DLC, 116): *manera vestean, veste lequan, tempora vestean*. Jakinaenez, izenaren ezkerretara kokatu ohi da *beste*, baina, hemen, ezker zein eskuin, bietan, ageri zaigu. Badirudi *beste*-ren mugikortasun hau, determinatzaile honen eta *bi* zenbatzailearen artean omen dagoen kidetasuna aldarrikatu dutenen eritzia sendotzera datorrela, *bi* zenbatzailea ere, arestian ikusi denez, ezker nahiz eskuin ezar daiteke eta. René Lafonek (1950, 306), urte batzuk lehenago Gavelek²⁷ esandakoak bere eginez, *bertze / beste, berr-* aurrizkia (*berrogoi, berr(e)hun...*), *berri* eta *bi* jatorri berekotzat joko zituen eta Mitxelenak berak ere (1955, 61-62) *Etcheverz / Etxebeste* bezalako deitura eta toponimoak aipatuko zituen hipotesi honen euskarri.

(27) H. Gavelek (1921, 229-230) dioenez, hain zuzen, *bertze / beste* oso hurbil daude, jatorrian, *berri*-tik eta, bere aburuz, *Etxebeste*a izena *Etxeberria*-ren kide zaharra litzateke. Era berean, *Etchebès, Etchevers, Chavez...* bezalako izen erromanizatuak *Etcheverry, Chavarry, Xavier...* horien baliokide izango lirateke.

Aldi berean, *bertze / beste* batetik eta *berri* bestetik, *bi*-ren eratorriak direla esango du Gavelek.

5. -A legez.- Bizk.zah. (cf. Cap., *dagoçana leguez*), zaraitz. (cf. P.J. Samper, *erranecon bezala nic*) eta erron. (cf. A. Anaut, *guk kantatan deguna gisa*) da, gutxiarik ere, ezaguna egitura hau (ikus honetaz Zuazo 1988a, 371-372). Betolaçak ere badu honelako adibide bat ordea: *guc gueure çordunay parquetan deusteguna leguez*²⁸.

6. Mitxelena (PT, 173-174) jabetu zenez, DLC-n ageri den esaldi zenbaitek badu nolabaiteko oihartzuna Arabako toponimiak erakusten dituen satznamen antzeko batzurrekin eta, Mitxelenak berak, Lz. de Guereñuk Kontrasta aldean jasotako *Ebridacarrena / Euridacar / Euridacarbea* (*Euridacargaina* ere badago), batetik, eta DLC-ko «hidiondo, *vsaya dacarr*», «bahear, echar vaho, *lurruña dacarr*», bestetik, aipatuko ditu horren sendogarri, edota, Mendarozketako *Diraquian* eta DLC-ko «heruiente cosa, *diraquian gaucea*».

Satznamen antzekook direla eta, esan dezagun, Lz. de Guereñuren zerrenden arabera, Arabako ekialdean (Alda, Bikuña, Done Bikendi Harana, Uribarri-Harana, Kontrasta...) erakusten dutela maiztasunik larriena. Adibideren bat edo beste aipatzearren, hona hemen hauek: *Arteadana*, *Ascabacochadana*, *Echochoadana* (sic), *Queresadana*... Done Bikendi Haranan; *Arezadana*, *Ascaradana*, *Sagarminadana*, *Urquiadana*... Uribarri-Haranan, etab. Lapuente Martínezek bildutako toponimoek erakusten dutenez, bestalde, Amezkoan ere ugari samar daude honelakoak: *Arteadana*, *Ascarradana*, *Corostiadana*, *Sorogorriadana*...

Arabako iparrekialdean ere usu azalduko zaizkigu: *Curceadana* (Urbain), *Leceadana* (Araia-Zalduondo), *Urre-egofn]daco-lecua* (Agurain-Urbia)...

Baina ipar-mendebalean bertan ere badira honelakoen aztarnak, gorago aipatutako *Diraquian* (Mendarozketa) horretaz landara, Gorbeiaiko *Uresarceandansulua* bitxia —bitxia, besteak beste, *sarzean* aditz izen horregatik— ere aurkituko ditugularik.

F) HIZTEGIA

1. Sail honetarako DLC izango dugu, jakina, lanabesik oparoena. Bertan ageri diren arkaismo eta mailegu ugariak alde batera utziz, Dialektologiaren ikuspegitik adierazgarrien gerta dakizkigun ezaugarrietara mugatuko gara soil-soilik eta, alderdi honetatik, mendebaleko kutsu nabarmena dariola esan behar lehen-lehenik. Mitxelenak berak ere (DLC, 37) azpimarratu izan ditu hiztegi hau eta bizkaieraren artean dauden kidetasun zenbait, hala nola: *verba eguin*; *vgaçauca* «ama de moço o moça»; *vya* (bizk. kanpo *bik(h)e*); *vrregorria* «oro»; *vrre çuria* (=zilarra)²⁹; *vrraguina* (=zilargina); *esça jauna* «drasgo o duende»; *larr*, baina *B-k egui*, *goycari* (azken hitz hau eta arestian aipatutako *esça jaun*, RS 497an ageri dira biak batera, Mitxelenak ere (*Estudio*, 125) oharterazi bezala: *Esa jaunen saria ezta ayn coycari çeyn dirudi*, «La dadiua del duende no es tan sobradissima como parece»); *llouea* «nieto, -a»; *llobaydea* «primo, -a», baina *B-k*, *illouea*, *i-* erantsiz, erdialdeko euskalkietan bezala; *ocaran*...

Araban, bizk. bezalatsu, *aran* = endrina / *okaran* = ciruela egingo da. TA-n barrera *okaran*-en konposatu diruditen adibide franko ageri zaizkigu, konposatuok, gainera, Araba osoan zehar barreiaturik ditugularik: *Ocaramendi* (Ozeta), *Ocarampea* (Mandoiana, Aberasturi, Landa, Askartza), *Ocarana* (Igeleta), *Ocaranaga* (Buruaga, Eribe), *Ocaranaldea* (Albeiza), *Ocaranaza* (Zigoitia), *Ocarancaya* (Jungitu),

(28) Abagune honetaz baliatuz, esan dezagun gaurregun ere bizirik diruela egitura honek Bizkaiko zenbait hizkeratan (Orozko aldean, esate baterako), nahiz eta beronen eremua zehatz-mehatz zedarritze-ko gauza ez garen.

(29) EAEL-ren arabera (108 eta 109. galderak) *urte zuri* eta *urte gorri* hitzen gaurregungo eremua erdialdeko eta mendebaleko bizkaierara mugaturik dagoela ematen du.

Ocarance (Gilarte), *Ocaranduya* (Uribarri Nagusi, Arluzea), *Ocaraneta* (Dulantzi, Korres)... Iñaki Seguroлак (1987, 272) dioenez, hitz hau Nafarroa Garaian ere —eta ez Burunda eta Sakanaldean soil-soilik— barneratzen ei da, Amezkoan ezezik (cf. *Ocaranzuquieta* / *Ucaranzuquieta*), Garesen (*ukarain*) eta Goñin ere (*okarin*)—azken bi lekukotasun hauek Bonapartek bilduak dira— aurki baitaitezke beronen aztarnak.

Asteko egunen izenetan ere (Mitxelena, *PT*, 270 hh) bizkaieratik gertu dago, hala nola *ylena* (Micoleta bilbotarrak eta Añibarro arratiarrak *astelena* / *ilena*, biak, dakartzate eta *EI*-n (Echaide 1984, 332) Bilbo inguru guztian hasi eta itsasalderaino eta, barrukaldetik, Ugao, Arrankudiaga, Orozko, Laudio, Etxaguen, Murua, Marga, Gopegi eta Zestafera hedatzen zela esango zaigu), *martičena*, *eguastena*, *eguauñ* (honako hau, *EI*-ren arabera (Echaide 1984, 334), Arabako Etxaguen, Akozta, Murua, Marga, Gopegi, Eribe, Nafarrete eta Zestafen erabilia), *çapatua*³⁰, *domequea*.

DLC-k Oñati-Leintz eta Deba arroko bizkaiera du, sarri askotan, ahaidetik hurbilen: «acaçer, *apucadu*», «acaçimiento, *apucaytea*», adibidez, Garibayk jasotako Las-turko Miliaren kantuan (*Estudio*, 54) edota, Lakarrak dioskunez, Barrutiaren izkribuan (*opucadu*) ageri da.

Arrasate eta Leintz-Gatzagako eskuizkribuan, orobat, bilduko zuen Azkuek (*Estudio*, 119), *DLC*-n ditugun «relampago, *yrastua*», «relampaguear, *yrastuca egon*», «rayo del cielo, *çeruco yrastua*» horien kidea. Mitxelenak berak (*FHV*, 307) zehaztuko duenez, Aramaio-Arrasate-Otxandion erabiltzen omen da gaurregun *irastu* / *irestu* aldaera.

Badira, jakina, guk bizkaieraren hitzat ditugun arren, askozaz ere eremu zabalagoan ezagunak direnak, edo izan direnak behinik behin, hala nola, *DLC*-n nahiz Gamiz eta Potalen izkribuetan azaltzen den *er(o)an* —Gamizek, dena dela, *eraman* ere badarabil— horixe zen XVII. mendean bertan zubereraz betiere ageri den forma bakarra. Beste horrenbeste esan daiteke *DLC*-k zein Betolaçak darabilten *leguez* dela eta, aspaldiko Leiç., Oih. edo Harizmendi ere, adibidez, baliatu baitziren hitz honetaz eta baita, agian, *DLC*-k nahiz Betolaçak dakarten *eguçaria* (=jaila) hitzaz, hau ere, Lakarrak dioskunez, Martin Harrieten hiztegian jaso dagoelarik.

Aipatu, halaber —honetan, nonbait, arrazoi morfologikoak ere tartean izan daitezkeen arren—, Gamizek darabiltzan *emon*, *emozute*, baina, aldi berean, *eman*, *emango*, *emadazu* aldaerak. *DLC*-n ere *emon* daukagu beti, baina *emallea*, *emayten* ere bai eta gauza bera jazotzen da Betolaçaren kristau-ikasbidean: *ematea*, *emateco*, *emayten*, *emaytea*, baina *emon*. Antzeko bitasuna nabari da bizk. zaharreko izkribuetan eta *emon*, *emoiten* / *emoitan* dira, bestalde, Erronkarin, Euskal Herriko beste muturrean, erabili ohi ziren aldaerak.

2. Euskalki «zubi» gisa jokatu du bestetan Arabako honek, bizkaiera alde batetik eta, bestetik, Gipuzkoa zein Nafarroako hizkeren (Burunda, Sakana...) arteko lokarri lanak eginez. Mitxelenak han-hemen sakabanaturik utzi dizkigun ohar aberatsetan oinarrituz, esan, gorago aipatu *domeka*, adibidez, Gipuzkoan eta Nafarroan ere (Altsasu, Iturmendi, Bakaiku, Urdiain eta Olaztin, *EI*-ren (*Euskeera*, 1928, 116) arabera) barneratzen dela. Beste horrenbeste jazotzen da *DLC*-ko «luna, *yrarrguia*» hitzarekin: berau da bizk. zah. (M. Siculo, Mic., Ib-Cachopin...) agertzen zaigun bakarra eta gaurregun ere, antza (*FHV*, 322 eta 556), gutxienik ere Nafarroako Olazti, Dorrao eta Arbizon (*irargi* / *idargi*) nahiz Oñatin (*irargi* / *iretargi*) omen da ezaguna eta erabilia. *EACL*-n ere (117. galdera) [idargiçe] bildu zen Otxandion; *idergie*, Zeanurin; *idargixa*, Antzuolan eta *idergiye*, Etxarri-Aranatzen.

(30) Mitxelenak, *EI*-ko emaitzetan (*Euskeera*, 1928, 116) oinarrituz, *zapatu* Nabazen (Xulapainen) erabiltzen zela dioen arren, azpimarra dezagun, oker aditzerik sor ez dadin, Nafarroako herri bakar horretan baizik ez zela bildu hitz hau. A. M^a. Echaidek ere (1989, 53) ez zuen *larunbata*-ren aldaerez bestelakorik bildu, Luzaideko (*iakoitza*) salbuespen bakarrekin.

Maiz ageri zaigu *abade* hitza Arabako toponimian eta, hau, bizk. ezezik, ezaguna da Gipuzkoako hego-mendebaleko hizkera batzutan ere. *EACL*-ren arabera (40. galdera), Ataun, Azpeitia, Legazpi, Mutriku eta Zegaman da erabilia, *apaiz*-ekin lehian ari bada ere sarri askotan.

DLC-ko «caualgar, *isçego*» horrek badu bere parekoa Etxarri-Aranatz, Arruazu, Lizarragabengoa eta Arbizuko *itzo(o)* aldaeran. Lakuntzan ere *itzo* eta *etza*o Unanuan bildu zituen A.M.ª Echaidek (1989, 281), baina beste hizkera batzutan ere bada antzeko aldaerarik. *EI*-ko emaitzen arabera (Echaide 1984, 67), *idxo* dago Zumaia, Azpeitia, Azkoitia eta Altzolan; *itxon*, Morga, Garai, Ihorretan, etab.

DLC-ko «mariposa, *achitamachia*» horrek ere Burunda-Sakanaldean izango ditu bere kidekoak, Arbizu, Arruazu, Bakaiku, Iturmendi, Urdiain eta Etxarri-Aranatzeko hizkeretan hain zuzen (Mitxelena, *DLC*, 43).

Mitxelenak (*DLC*, 44), bestalde, Landuchioren hiztegian nahiz Betolaçaren kristau-ikasbidean ageri diren *eun* / *enten* horiek Damaso Intzak Dorraon jaso zuen *egon* (=eduki) aditzarekin jarri zituen harremanetan. Honek dakartzan *Aza onak egon dauzkizie?* eta *Belak egon dauzkizie?* Mitxelenaren ustez *egon* eta **edun* nahastetik sortuak izan litezke eta baliteke, gainera, *egon* barik **eon* izana Intzari benetan esaten ziotena.

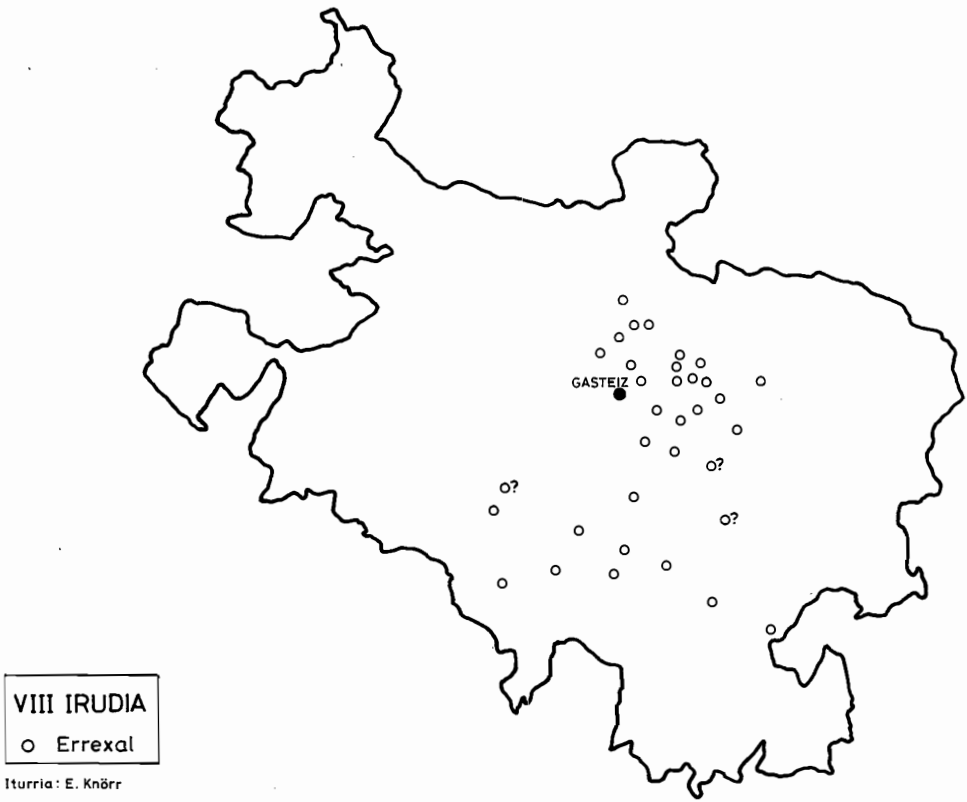
Beste zenbaitetan ekialderago idoroko ditugu kidetasunak, hala nola, Landuchioren hiztegian datozen eta Mitxelenak (*DLC*, 41-42) azpimarratu zituen «mançeba, o amiga, *amorantea* (eta *apaездrea*)», «frente, *velarra*», «lexia, *éa*», «pierna, *guidala* (baina, Lakarrak dioskunez, *guida(i)l* darabil Barrutiak ere), «pared, *olça*» (Sauguis eta Oih. zuberotarrek eta Larramendik ere erabilia), «robador, *oña*», «agora, *orast* (eta *orayn*)» (cf. Pouvreau *oraixtian* eta g-naf., bizk., gip. *arestian*), «hato de ganado, (*B*) *me asco*» (*me* = *ardia*, lap. eta zub.)...

Gamizen bertsoetan ere badira ekialdekoak diren hitzak: *matel* (aldaera honek Nafarroa Garaian daukan hedaduraz, ikus Echaide 1989, 130-131), *anitz*, *asqui*, *itz*, *carrica*, *fite*, *mintzacen*... Baina, Gamizi dagokionez, zail da betiere neurtzea noraino izan daitezkeen bere jatorrizko hizkeratik ezagun zituenak eta, noraino, beste bide batzutatik —Iruñean egindako egonaldi luzean, esate baterako— bereganatuak.

3. Badira, azkenik, Arabako hitz berezizat edo, jo ditzakegunak, ez baita orainarte-koan euren beste lekukotasunik herrialde honetatik kanpo bildu. Mitxelenaren (*Estudio*, 104) arabera, *DLC*-ko «molleja de aues, *corrinco pistiana*», «yema de huebo, *arraunça*³¹ *corrincoa*» adieriek Baraibarrek lehenengo eta Lz. de Guereñuk gero Araban jasotako «molleja = yema del huevo» hura dakarkigute gogora.

DLC-n ageri den «arbol, *errexala*» horren oihartzuna ere bada Arabako toponimian (*PT*, 165 eta 173), baina ez hemendik kanpo, edo ez, behinik behin, Araban daukan maiztasunarekin: *Erreisala* (Betolatza), *Erreisalpea* (Gazeta), *Erresaleta* (Arburu), *Erresaleteta* (Ilarratza), *Erresaluca* (Betoñu), *Errexaleta* (Matauku), *Errexalza* (Miñao Goien)... Orain E. Knörri (1985) esker ikus dezakegunez (VIII irudia), Araba erdialdean —Gasteiz inguruetan gehienbat— dago beronen konposatuene gunen nagusia.

(31) *Arraunça* aldaerako -n- hori dela eta, esan dezagun bidenabar, *DLC*-ko lekukoaz gainera, Burunda eta Sakanaldean batetik eta mendebaleko bizkaierari dagozkion hizkera zenbaitetan ere bai, bestetik, agertzen zaigula: *arruntzek* Unanuan, *arrantzak* Bakaikun eta *arrauntza* Ziordin bildu zituen Echaidek (1989, 155). *EACL*-k (243 eta 249. galderak), orobat, *arrauntza* jasoko zuen Audio, Orozko, Zeberio eta Lizarragan eta *arrantza* Murua, Etxarri-Aranatz eta Urdiainen. Cf., halaber, Lz. de Guereñuren (1973, 143) lekukotasuna: «*Ranchopil*.-Pan que lleva huevos entre la masa y solía amasarse por Pascua de Resurrección (Vitoria)».

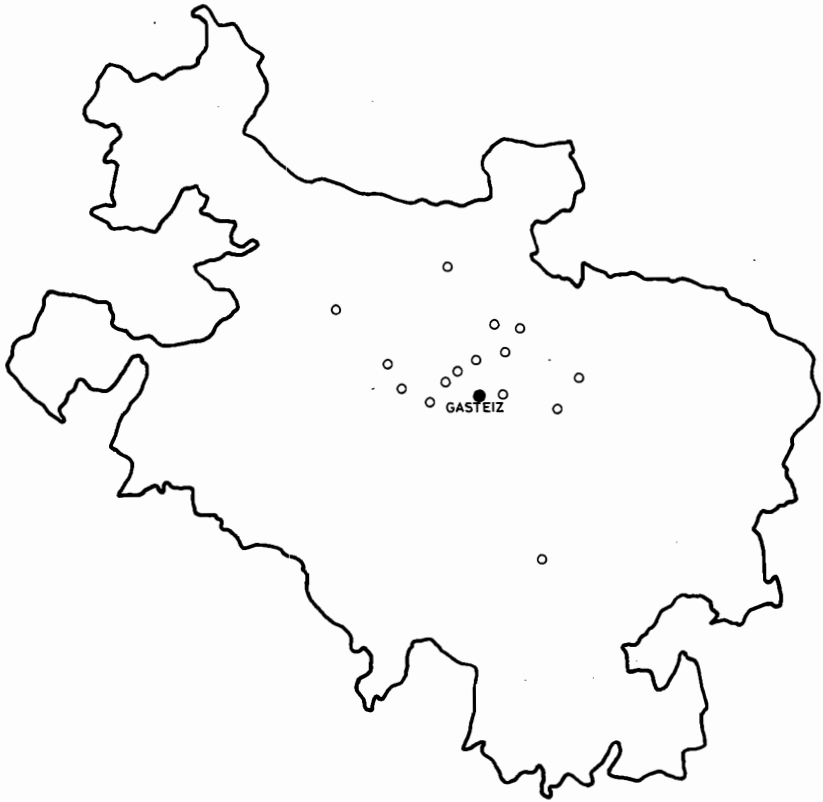
VIII IRUDIA

○ Errexal

Iturria: E. Knörr

Mitxelena (PT, 165-166) DLC-ko «hinojo», (B) *eroasantea*, Oreitiako *Erbasantea* toponimoarekin jarri zuen harremanetan. Arabako gaztelaniaz, hain zuzen, *hierba santa* omen da mihiluaren ordaina.

DLC-ko «deuiesso», (C) *gauça oguena*, «encoruarse, *ogundu*», «entortar, *ogundu*», «entortadura, *oguenquetea*», «esteuado de piernas, *oynoguena*»... direla eta, *ogen* hitzak Arabako toponimian daukan maiztasuna behar da azpimarratu. Mitxelena (PT, 173) aipatutako *Oguena* (Miñao Goien), *Unsaor oguena* (Urarte) toponimoei, beste hauek erantsi izan dizkie Knörrrek (1985, 531 hh): *Arminaoguenta* (Argomaiz), *Errecogueneta* / *Recaogueneta* (Oto), *Marquinaoguenta* (Gobeo), *Solooguenta* (Lukiano, Durana, Lopidana, Arroiabe, Abetxuko), *Uroguena* (Mendoza), *Zancooguenta* (Elorriaga) eta *Ancooguenta* (Villafranca). Guk, geure aldetik, beste hauek erantsiko genituzke: *Bidaoguenta* (Albeiza), *Sancooguenta* (Arkaute), *Soloogueneta* (Akozta), *Ubustiaorrecaopeneta* (sic) (Oto)... guztiak ere, Knörrrek (1985, 532) erakutsi bezala, Araba erdialdean pilatzen direlarik (ikus IX irudia).

IX IRUDIA

○ Ogen

Iturria: E. Knörr

Mitxelenak (*DLC*, 45 hh) Landuchioren hiztegian ageri diren eta gaurregun oraindik Arabako gaztelanian bizirik dirauten beste zenbait hitz ere azpimarratu izan ditu, hala nola, «escarauajo, *çapoa*» (cf. Arabako gazt. *sapo de luz* = ipurtargia), «carambano, *carranquea* (eta *yssosça*) (cf. Baraibar, «*carranca*: capa de hielo en las charcas, ríos o lagunas»)...

G) ARABAKO TOPONIMIAZ OHAR ZENBAIT

Orain arteko guztian behin eta berriz jo izan dugu toponimiara argi bila, baina badira oraindik ere aipatu nahiko genituzkeen xehetasun zenbait.

1. Arabako toponimiara mugatuko garelarik, badira bertan halako nortasun berezia ematen dioten ezaugarri batzuk. Badaude, alegia, beste herrialdeetan azalduko ez diren ezaugarriak, edo ez, behinik behin, Araban duten maiztasun berarekin.

Aspaldi iragarri zuen Fidel Fitak (1883, 228) Arabako toponimian *-ana* atzizkiak daukan erabilera zabala eta, izan ere, *Antezana* (< *Andiggana*, 1025), *Añana*, *Audikana*, *Berberana*, *Durana*, *Erdoñana* (< *Erdongana*, 1025), *Erretana*, *Krispiñiana*, *Leziñana* (< *Licingana*, 1025), *Lopidana* (< *Lopeggana*, 1025), *Mandoiana*, *Maturana*, *Paterniana* (1025), *Subilana*... bezalako franko ageri zaigu han-hemen.

Ugariak, orobat, *-ano* atzizkiaren eratorriak: *Abornikano*, *Aprikano*, *Berrika(n)o*, *Bitoriano*, *Katadiano*, *Leguti(an)o*, *Lubiano*, *Lukiano*, *Miña(n)o*, *Sendadiano*, *Uzkiano*, *Zikuxano*, *Ziriano*, *Zurba(n)o*...

Oraingoan, gainera, badirudi guzti honen sakonean eremu banaketa ere badagoela (Apraiz-Knörr 1978, 296): Arabako mendebalean dugu *-ano* eta ekialdean —Gipuzkoa eta Nafarroako mugetatik gertu—, berriz, beronen baliokidea ematen duen *-ain*.

Mitxelena (PT, 173) ondo zioenez, *-aur / -aurra* (eta ez enparatuetako *-aurre*) dira Araban nagusi, eta, gorago aipatu diren *errexal* edo *ogena*-ren konposatuekin batera, berebiziko maiztasuna dute *okelu* (cf. DLC-ko «rincon, *oquelua*) eta *laku*-ren bitartez osatutakoek ere.

Apraiz-Knörren (1978, 297) arabera, azkenik, Arabako ezaugarritzat jo daiteker > l bihurtzeko isuria. Aldaketa honen adibiderik gehienak Lautada arabarrean eta ekialdeko lurraldeetan azaltzen omen dira, beronen eremua Lana haraneraino ere (cf. *Ulibarri* <(H)uribarri) hedatzen delarik.

2. Arabako toponimiaren azterketa sakonago batek, ostera, bertoko euskararen mendebalekotasuna jarriko luke agerian eta, aldi berean, Araban zitezkeen azpi-euskalkien berri ematen lagunduko. Aipatutako bi gertakari hauek egiaztatzeraz datozen zenbait ezaugarri ihardungo dugu ondorengo lerroetan.

Mª Nieves Sánchez (1985, 1017 hh) erakutsi duenez, *-oste* da Arabako toponimian —Bizkai eta Errioxakoan bezala— nagusi azaltzen dena. TA-n oinarrituz, 30 inguru baizik ez dira *gibel*-en konposatuak, *oste*-renak 400dik gora diren bitartean. Arrazoi osoa du, bada, Mitxelena (PT, 148), mendebalean *oste*-ren konposatuok antzina orokorra zen *gibel*-enekin izandako lehian lehentasuna jaretsi dutela dioenean. Bigarren hau ia zeharo galdu da mendebaleko lurretan, Laudio edo Zuiako *Larraguibel* eta horrelako aztarnaren bat edo beste baizik geratzen ez delarik.

Ekialdeko toponimian —iparrekialdekoan bereziki— eutsi izan zaie hobekien *gibel*-en konposatuei (Sánchez, 1985, 1018), hemen ere *oste*-renak —besteak baino maizago ere bai inoiz— ageri diren arren eta, adierazgarriena dena, lantzean behin, *Larringuibeloste*a (Intxetru) edo *Mendicoguibeloste* (Bitoriano) bezalako pleonasmok ere (*gibel* + *oste*) azalduko dira, baina egundo ere ez *oste* + *gibel*, hots, alderantziz, osatutakorik.

Araba gehienez —TA-ko emaitzen arabera ipar-mendebala da, beharbada, maiztasunik ahuleneko gunea— ageri zaizkigu *-dui* atzizkiaren eratorriak (cf. DLC-ko «mançanal, *sagastuya*»). Mitxelena (FHV, 107-108) jarraituz, Euskal Herriaren mendebalean dago zabalduenik *-dui* atzizkia, nahiz eta hegoaldeko g-naf. mintzo zen zenbait lurraldetara eta aezkerara ere (azken honetan *-doi* atzizkiarekin batera) hedatzen den. Ekialdean (b-naf., zub., erron., zaraitz.) *-doi* dago gaurregun. Azken honen eratorriak, alabaina, Arabako ekialdean ere barneratu izan dira, Asparren, Kontrasta, Korres eta beste zenbait herritan bildutakoak lekuko. Nafarroako Amezkoan, halaber, *-dui* azaltzen da gailen Lapuentek jasotako toponimoetan, baina hemen ere badira, I. Segurok (1987, 269) oharterazi legez, *-doi* atzizkiaren eratorri bi: *Lizardoya* eta *Otadoya*.

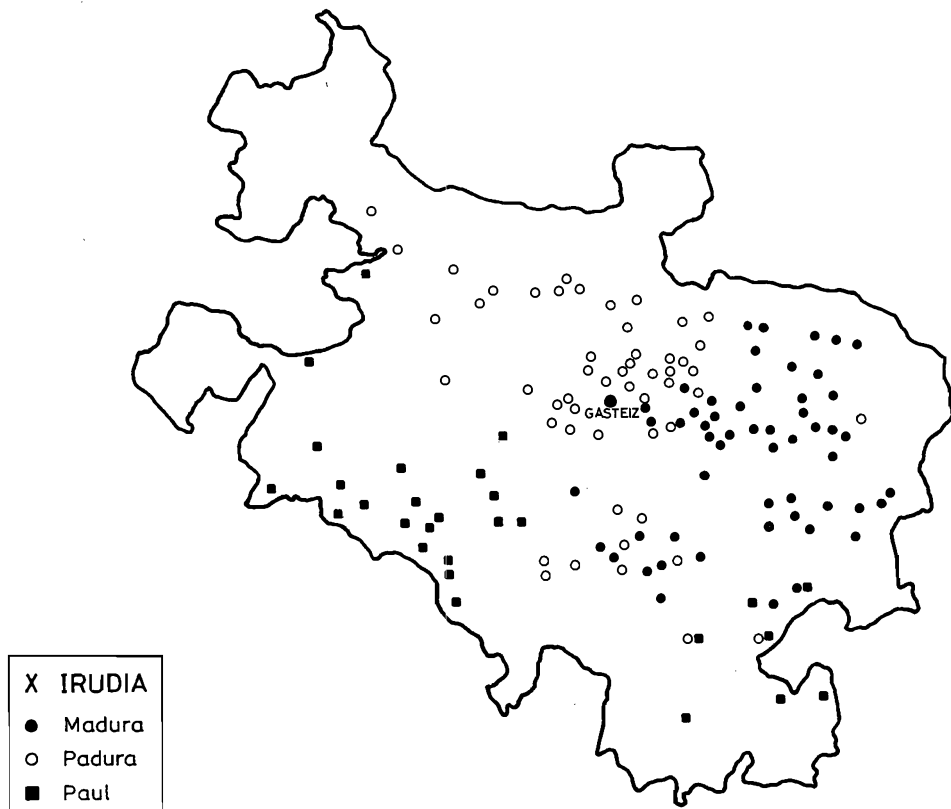
Bizkaieraz mintzo diren lurraldeetan bada alderik leku batzuetatik besteetara. *-Di* dabil lekurik gehientsuenetan nagusi, Oñati-Leintz delarik *-dui* hobekien atxiki den gunea. Ugartek eta Zumaldek (1976, 103) Oñatin jasotako toponimoetan, esate baterako, eurrez ageri dira beronen eratorriak: *Aranzadui*, *Arandui*, *Asundui*, *Intxaurdui*, *Lersundui*, *Leyzardui*, *Pagadui*³²...

Arabian ere badira, izan, *-di* atzizkiaren eratorriak, baina ez du ematen leku jakin bati dagozkionik, nonnahi ageri zaizkigu eta: Adana, Agurain, Aramaio, Arroiabe, Bitoria-

(32) K. Izagirrerren (1965, 198) arabera, atzizki honen eta antzekoa den *-tzaa* artean dagoen aldea, bigarrenak ugaritasuna adieraztean omen datza: *urkeitzaia*, *bedartzaia*... ≠ *urkiduixa*, *askarduixa*, *li-zarduixa*...

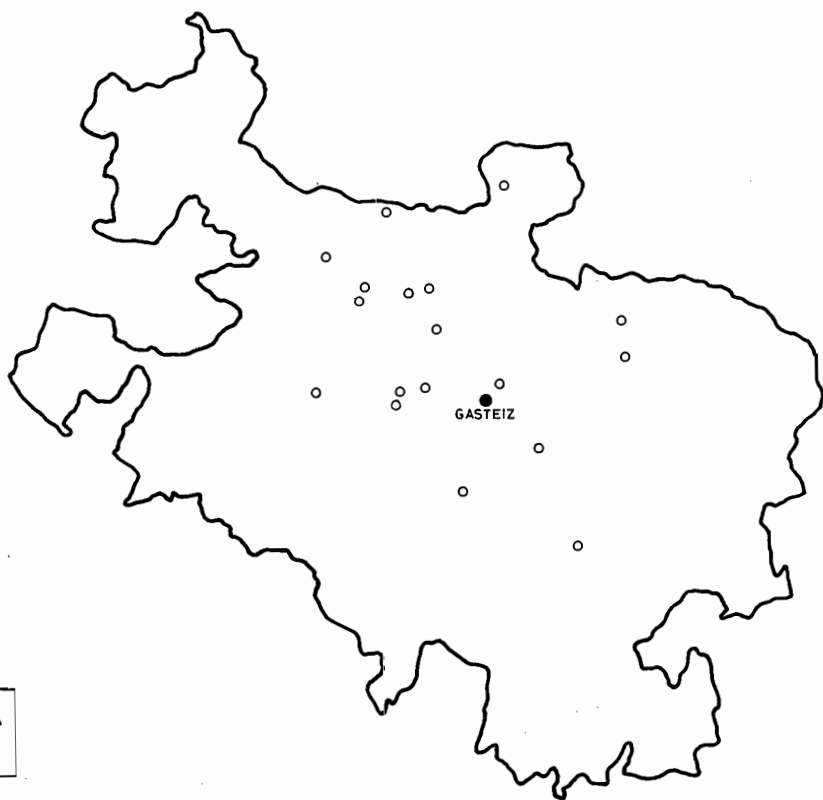
no, Elgea, Ibarra, Kontrasta, Larrea, Lukiano, Markina, Murgia, Nafarrete, Sendadiao... Erants dezagun, bide batez, hauxe dela Ezcarayn zein Ojacastron ere aurkitu dugun bakarra: *Aranzadia, Gorostia, Sagastia, Zumadia*...

Knörrek (1985, 508 hh) aztertu duenez, *madura / padura, paul* aldaeren erabilerak bitan banatzen du Araba: ekialdekoa da *madura* eta mendebalekoak, aldiz, *padura / paul*, azken aldaera hauek Arratzu-Ubarrundiaraino hedatuko direlarik. Gasteiz hiriburua ere eremu honen barruan agertzen zaigula ematen du, baina ekialderantz eginez, berehala aurkituko ditugu *madura*-ren konposatuak (cf. *DLC*-ko «dehesa, *madurea*»). Iparraldean, berriz, azken hauxe (*madura*) da Oñati inguruetan ere azalduko zaiguna (ikus X irudia).

Iturria: E. Knörr

Antzeko banaketa gertatzen omen da *osin*-en konposatuekin (Knörr, 1985, 529 hh). Arabako mendebal eta erdialdean izango ditugu soil-soilik honelakoak, ekialderantz eginez, Barrundian bildutako adibide biak direlarik beronen azken aztarnak (ikus XI irudia).

XI IRUDIA

○ Osin

Iturria: E. Knörr

6. Ondorioak eta azken oharrak

1. Arabako euskalkiaren ezaugarri nagusi eta nabarmenenak banan-banan aztertu ondoren, garbi dago zuzen zebiltzala euskalki hau Mendebaleko multzoan ezarri zutenak. Arabako honetaz gainera, bizkaierak eta Burgos zein Errioxan mintzo ziren hizkerek osatzen zuten, dakigunez, multzo hori, nahiz eta zenbait ezaugarri hala gipuzkeran (bizkaieraren eremutik gertuko ipar-mendebaleko hizkeretan eta Goierrikoetan) nola Nafarroa Garaian (Burundan eta Sakanan, jakina ere bazenez, eta, orain ikusi dugunez, baita hegoalderago, Lana haranean eta, neurri apalagoan izanik ere, Amezkoan) barneratzen diren.

Lan xume honetan azaldu zaizkigunetara mugatuz, honako hauek dira Nafarroara hedatzen diren Mendebaleko ezaugarrien behin-behineko zerrenda: *u*-dun aldaerak (*huri*-ren konposatuak Lanan eta *ubaraxi*, *ubariza*... gisakoak Burundan), *a*-dun aldaerak (*barri* eta *baltz*-en konposatuak Lana eta Amezkoan), *l*-dun aldaerak (cf. Lanako *Ulibarri*), *r* / *d*-dun aldaerak (*ider*, *zider* / *zi(d)ar*, Burunda eta Sakanan eta iragan garaietan Nafarroan barrena dexente hedaturik egon zen *berar*), *arrauntza* eta antzeko *n*-dun aldaerak (Burunda eta Sakanan), *inketza* (gutxienik ere Sakanako Lakuntza herrian), *guia* eta antzeko aldaerak (Burundan), *itzo(o)* / *etzao* aldaerak (Burunda eta Sakanan), *-a + a > -ea* disimilazioa (Burunda eta Amezkoan?), sozietiboko

-gaz atzizkiaren aztarnak (Sakanan), **edun*-en *dot*, *dau* / *deu* adizkiak (Burundan), partizipio zenbaitetako -*gi* aldaera (Burunda eta Sakanan), aditzetako **a* + *a* > *a* (*dan*, *diran*... gutxienik ere Amezkoaraino iristen zirenak). Hiztegi sailean, berriz, *okaran* ≠ *aran* (Burunda, Sakana, Amezkoa, Gares eta Goñin), *domeka*, *irargia* / *idargia*... (Burunda eta Sakanan).

Bigarren ondorio nagusia, beraz, hurrengo hauxe litzateke: Gipuzkoa eta Nafarroako hizkera hauek egiten zuten, Arabako euskalki desagertuarekin batera, Mendebaleko eta Erdialdeko bi euskalki-multzoen arteko lokarri lana, lokarri hori, gerora, eta gaztelaniak hizkera hauek ordezkatu ahala, eten eta galdu egin bada ere.

2. Aurrera begira, ordea, Arabako euskara horren barruan izan zitezkeen azpieuskalkiak zehaztea, edo, auzi honen ingurura argi piska bat ekartzea bederen, iruditzen zaigu egitekorik behinena.

Bestetara baino lehen, *DLC*-ko esku ezberdinez nahiko genuke bizpahiru xehetasun egin. Mitxelenak iragarri legez, erdialdeko hizkeretara —oraindik ere hizkera horren jatorri zehatza antzemateko gai ez garen arren— lerratuago dago *B* deitu eskua beste biak baino eta honako hauexek dira baieztapen hori egiaztatzerako datozen frogak: *vle* / *B*, *illea*; *uruna* / *B*, *yrina*; *echi* / *B*, *uzzi*; *barria* / *B*, *berria*; *axea*, *elexea* / *B*, *ayzarazea*, *elicea*; *bere* / *B*, *ere*; *bugesá* / *B*, *pujessa*; *gatea* / *B*, *katea*; *sur* / *B*, *sudur*; *yncasça* / *B*, *ycaza*; *villa vaterêa bestera* / *B*, *lecútica lecura*; «debaxo, azpirean / *B*, *azpian*»; «del todo, guztirean / *B*, *guztiz*», «hazia, *vsç* / *B*, *aronz*»; *campaya* / *B*, *ezquilla*; *çancoa* / *B*, (?) *guidalá*; *eldu* / *B*, *ondu*; *larr* / *B*, *egui*, *goycari* (baina «largamente, (*B*) *lar*»); *llonea* / *B*, *illonea*; *tu eguin* / *B*, *ystu*; *tua* / *B*, *iztua*...

3. Erabili ditugun izkribuak eta bestelako hizkuntz hondakinak bere osotasunean hartuz, berriz, garbi dago erdialde / mendebaleko bizkaierarekin bat datorrela, oro har bederen, Arabako mendebalekoa eta horrela ikusi zuen Bonaparte Printzeak berak ere (ikus XII irudia). Ez zuen huts larriegirik egin, hortaz, Betolaçaren hizkera Arratia-Orozko-Laudio aldekoa zela adierazi zuenak eta beste horrenbeste esan dezakegu, behin Barandiaranek bildutako kontakizunak eta *EAEL*-ri zein Yzizarri esker eskuratutako emaitzak arakatu ostean, Zigoitia aldekoaz ere, nahiz eta hizkera hauetan, mugan ere badaudenez, ekialdeko bizkaieraren ezaugarriak ere (soziatibo pl. -*kin*, aditz izenetako -*keta(n)*...) nabari diren dagoeneko. *Mendebalekoa* (laburturik *mend.*) deituko dugun azpieuskalki honen gutxi gorabeherako mugak, Zigoitia eta Legution zehar jeitsiko ziratekeen hegoalderantz.

Oñati-Leintz-Aramaioko hizkerari lotu zizkien Bonapartek (ikus XII irudia) Ubarrundia, Ganboa eta Barrundiako herri euskaldunak eta gu, geure aldetik, *Erdialdekoa* (laburturik *erd.*) izendatuko dugun behin-behineko azpieuskalki horri eransten ausartuko ginatke, Bonapartek aipatutako horiekin batera, Arabako erdialdean dauden Arratzu eta Iruraitz eskualdeetan aspaldi mintzo zen euskara ere. Are gehiago: azpieuskalki honen ordezkariatzat jotzen dugu, guk geuk, *DLC*-n bildutako hizkera edo, zehatzago esateko, *A* eta *C* eskuen hizkera.

Ekialderago kokaturiko eskualdeetako hizkera (Asparren, Arraia, Harana... eskualdeetako alegia) erdialdeko azpieuskalki honetatik berezia somatzen dugu eta, honentzat —beronen baitan izan zitezkeen aldeak gorabehera—, *Ekialdeko azpieuskalkia* (laburturik *ek.*) proposatzen dugu behin-behineko deituratzat. Azpieuskalki honetako ordezkariatzat jotzen ditugu, gainera, M. Portal eta J. Bta. Gamizen izkribuak.

Honainoko guzti hau zuzena izatera jakina, ez dirudi, aurrerantzean, Mitxelenak proposatutako *variedad meridional* / *hegoaldeko euskalkia* deitura hori guztiz erabilgarria denik. Ez delako, hain zuzen, Arabako euskara bat bera eta homogeneoa. Alde handia dagoelako, alegia, Betolaça, Landuchio eta Portalen hizkeren artean, esate baterako. Egokiago ematen du, aitzitik, *Arabako euskara*, *arabera*... edo beste zerbait horrelako erabil bagenez.

XII IRUDIA: Arabako azpieuskalkiak

Iturria: L-L. Bonaparte

4. Badugu, halaber —eta aipa dezagun aurrera baino lehen—, Mitxelenaren aburuekiko bigarren ezadostasun bat. Gamizen hizkeran *DLC*-koan baino bizkaiera-
rekiko antz handiagoa ikusi zuen hark, baina, agian zenbait ezaugarriari so eginez, susmo
hori izan litekeen arren, ez dirudi inondik inora ere, gauzak bere osotasunean hartuta
behinik behin, horrelako ondorioz atera dezakegunik.

«Bizkaiera kutsu» hori salatzen omen duten ezaugarriak aipatuko ditugu lehenik:
DLC, Bet., Zigoitian, bizk. zah., *etxi* / Gamiz, gaurregungo bizk., *izten*; *DLC*, *muyn*,
ezpaina / Gamiz, *bigundu*, *mun*, *espanac*; *DLC*, *daodê* / Gamiz, *dagos* (baina *daode*,
daude (birritan), *zaode*, *zaude*, *gaude* ere bai haatik!!)

Ikus ditzagun, orain, bizkaieratik urrundu eta erdialdeko euskalkietara hurbiltzen
dutenak: *DLC*, *barria*, *barriz* / Gamiz eta *B*, *berri*, *verris*; *DLC*, *balça* / Gamiz, *belchac*;
DLC, *angueru* / Gamiz, Portal, *aingueru*; *DLC*, *nax* / Gamiz, Portal, *naiz*; *DLC* (*A* eta
C), Bet. eta Zigoitian, *bere* / Gamiz eta *B*, *ere*; *DLC*, *erurra* / Gamiz, *elurrezco*; *DLC*,
veste / Gamiz, *veste*, *verce*; *DLC*, Portal, Bet., *guzti* / Gamiz, *guzti*, *guzi*; *DLC*, *edonor*,
edonon... / Gamiz, *nornay*, *nor naic*; *DLC*, *gaystoto*, *gaystotoro* (*gaicqui* ere bai), *obato*,
ondo / Gamiz, *gaizqui*, *obequi*, *ongui* (eta *ondo*); *DLC*, Bet., Zigoitian, *-adu*, *-idu* /
Gamiz, Portal, *-atu*, *-itu*; *DLC*, *-ketan*, *-zaiten*, *-etan*, *-itan...* tankerako aditz izenak /
Gamiz, Portal, aukera bikoitza (*-tzen* / *-ten*). Hiztegiak den bezainbatean, *DLC*-n
bizkaierara hurbiltzen duten hainbat hitz dauden bitartean (*vya*, *vrregorria*, *vrre*
çuria...), ekialderako isuria nabari da Gamizen bertsoetan (*anitz*, *asqui*, *era-*
man, *matel...*).

Aipamen berezia behar dute sozietibo eta ablatibo atzizkiek. Sozietibokoei ekinez,
gogoratu, batetik, guk *DLC*-n bertan ere —Mitxelenak ez bezala— *-az* (<*-gaz*) horren
adibideak ikusi uste ditugula; beronen eremua, bigarrenik, aspaldi zabalagoa bide zela
(Nafarroako Arruazu herriko aipatu adibidea lekuko) eta, hirugarrenik, *-gaz* horrezaz
gain, *-kin* eta bitxiagoa —bizkaieraz bitxiagoa, noski— den *-ki* ere badarabiltzala
Gamizek.

Ablatibokoei bagagozkie, berriz, *DLC*-n nagusitasuna *-re(a)n* eta *-ti* atzizkiek
duten bitartean, *-tik* atzizkiak bereganatuko du nagusitasun hori —behin baizik ez
dugu *-ti* (*aspiti*)— Gamizen bertsoetan (*DLC*-n ageri diren *-tik* / *-tika* atzizkien
adibideak, gogora dezagun, *B-k* ezarriak dira).

Zerrenda honi buru emateko, azpimarratu Gamizek darabiltzan, baina bizkaiera
usain handiegirik ez duten, *belchac*, *churi*, *chuzen* horiek.

5. Gauzak horrela, Arabako euskararen barruan hiru azpieuskalki bereiztera bul-
tzatu gaituzten arrazoiak zehazteari ekingo diogu ondoko lerroetan.

Toponimiak, E. Knörrek ere bere txostenean (1985) zehar behin baino gehiagotan
oharrezaraziko duenez, bi eremu banatzen ditu argi eta garbi (mendebalekoa eta ekialde-
koa), baina bada bion tartean inoiz mendebalera eta inoiz ekialdera lerratuko den hiru-
garren eremu bat: *erdialdekoa* deitu dugun horixe hain zuzen ere.

Hona hemen ezaugarri horien —toponimiazkoen nola bestelakoen— oinarritzko
zerrenda eta bakoitzaren eremuari buruzko argibide eta ñabardurak.

Bokalismotik abiatuz, mend. ezaugarritzat jo ditzakegu Betolaçak darabiltzan *gui-*
chienaz (*DLC*, *guti*, *guchi*); *biortu* (Gamiz, *viurtu* eta erdibidean *DLC*: *viurtu*, baina
viորոգւեյ, *viորոգւեյա* amar); *-an*, *-un* (*DLC*, Portal—baina ez Gamiz—, *-ain*, *-uin*).

Toponimiak erakutsi digunetik, erd. (*DLC* eta Oñatiko eskuizkribua) eta ek., *un-*
txaur (eta *intxaur*) / mend., *intxaur* soil-soilik; ek., *-gain* (eta *-gan*) / mend., *-gan*
soil-soilik eta erdibidean erd.

Erd. eta ek. azpieuskalkien bereizgarri jokatuko lukete, ostera, beste ezaugarri
hauek: *barri*, Araba gehienean / *berri*, iparrekialdean (Altzania-Oltza-Urbia mendile-

rroan, Agurain aldean, Gamiz eta B); *baltz*, Araba gehienez / *beltz* (Kontrasta inguruetaraz gero, *baltz*-ekin lehian bada ere, eta Gamiz). Azpimarratu, azkenik, *DLC*, *isçy* / Portal, *echiric* aldaerak.

Kontsonante sailean, mend. dute maiztasunik biziena, oro har behintzat, hitz hasierako leherkari ahoskabetuen aldaerek: Bet., *parcatu*, *pecatu* / *DLC*, Gamiz, *barcatu*; *DLC*, *becatu*. Toponimiak erakusten digunez, bestalde, mend. *pago* / ek. *bago* da banaketa argia eta ek. azalduko zaizkigu, orobat, *galamu*-ren konposatuak. Erdibidean dugu, betiere, erd. eta horren isladatzat jo dezakegu *DLC*-ko *paguoa* / *vagussoa* bikotea, nahiz eta hiztegi honetan oso ugari diren, bizkaieraren aldean, ahostuna duten aldaerak.

Bestelako ezaugarri dagokien ere, sarritan saihesten zaigu ek. gainontzeko azpieuskalkietatik. Berton dute maiztasunik larriena, toponimiak salatzen duenez, bok. + i + txistukariak (*l(e)izar*, *el(e)iza*, *aitz*, *ar(e)itz*...), *txipi*, *soro*, *bu(r)ar* eta *madura*-ren konposatuak, erdibidean izango delarik, oraingoan ere, erdialdeko azpieuskalkia.

Morfologiaren barrutian, Betolaçak *-gaz* / *-kaz* baizik ez duen bitartean, *-gaz* zein *-kin* azalduko dira ekialdera egin ahala (cf. Zigoitian, sg. *-gaz* / pl. *-kin* bereizteko joera); Betolaçak *onec* (=hauek), *atan* (=hartan) darabiltzan bitartean, *arc*, *artan*, *artara* dakartzate *DLC*-k zein Gamizek; Betolaçak objektua eta aditzaren arteko komunztadura zuzen beteko badu ere (erdibidean dago Zigoitia oraingoan), ez da horrelakorik jazotzen erd. (Oñati-Leintz-Aramaio... eta *DLC*) ez ek. (Gamiz); N-N-N erroa mend. **entsi* baizik ez den artean, aukera bikoitza (**entsi* / *-i*) izango dugu ek. (Gamiz, Portal).

Aditz izenetako *-ketan*, *-itan* batetik eta *DLC*-n hain sarri azaltzen den hurbiltze adlatiboko *-(r)utz* atzizkia bestetik, erd. besteetatik banatzeko balioko digu azkenik.

Bestelako bereizgarriak ere aurkeztuko digu toponimiak: ek. *-ain*, *-doi*, *-gibel* / mend. *-ano*, *-dui*, *-oste*. Erd., beti bezala, erdibidean izango dugu, baina badira, horregatio, beroni halako aparteko nortasuna emango dioten (eta horretantxe datza, jakina, guk geuk erdialdeko honekin hirugarren azpieuskalki bat eraikitzearen arrazoiak) ezaugarri zenbait, hala nola *erresal*, *ogena* eta *inkatz*-en konposatuak eta *-tzaia* horren eratorriak, Arabako erdialdean baitute guzti hauek maiztasun gunerik haziena.

AIPATUTAKO BIBLIOGRAFIA

- Allières, J., 1977, «Petit atlas linguistique basque français *Bourciez* (I)», *FLV*, IX, 27. zb., 353-386.
 Añibarro, P.A., 1963, *Voces bascongadas*, Ediciones de la Caja de Ahorros Vizcaína, Bilbao.
 ———, 1969, «Gramática bascongada», *ASJU*, III, 11-169.
 Apraiz, O., 1976, *El vascuence en Vitoria y Alava en la última centuria (1850-1950)*, Consejo de Cultura de la Excma. Diputación Foral de Alava.
 ———, Knörr, E., 1978, «De la toponimia euskariana en Alava», *BISS*, XXII, 289-304.
 Aranzadi Zientzia Elkarteak, 1983, *Euskalerriko Atlas Etnolinguistikoa (EAEL)*, Donostia.
 Arregui, S., 1958, «Toponimia de Ezcaray», *Euskera*, III, 83-102.
 Azkue, R. M., 1905-06, *Diccionario vasco-español-francés*, 2. arg. LGEV, Bilbao, 1969.
 ———, 1923-25, *MV: Morfología Vasca*, 2. arg. LGEV, Bilbao, 1969.
 Barandiaran, J.M., 1971, «El euskera en Alava a fines del siglo XVIII», *RIEV*, XVII, 2. arg. LGEV, Bilbao, 464-467.
 ———, OC 1973, *Obras Completas* (II), LGEV, Bilbao.
 Betolaça, 1986, «Doctrina Christiana», J. A. Arana Martija (arg.) *Euskera*, XXXI-2, 511-526.
 Echaide, A. M., 1984, *Erizkizundi Irukoitza. Iker-3*, Euskaltzaindia, Bilbo.

- , 1989, «El euskera en Navarra: Encuestas lingüísticas (1965-1967)», *Eusko Ikaskuntza. Hizkuntza eta Literatura*, 8. zb.
- Elortza, J., 1977, «Oinatiko Arrazola etxeko manuskritoak», *Euskera*, XXII-1, 179-197.
- Enbeita, K., 1974, «Urkabustaizko toki-izenak», *Euskera*, XIX, 230-232.
- «Erizkizundi irukoitzza», *Euskera*, VI (1925), IV. zb., 16-36; VII (1926), I. zb., 38-56; II. zb., 45-59; VIII (1927), I-II. zb., 3-30; III-IV. zb., 164-178; IX (1928), II. zb., 110-123.
- Fita, F., 1883, «El vascuence alavés anterior al siglo XIV», *BRAH*, III, 215-243.
- Gaminde, I., 1987, «Bilboko euskara aztertzeako materialak», *FLV*, XIX, 50. zb., 207-250.
- Gavel, H., 1921, «Eléments de Phonétique Basque», *RIEV*, XII. 2. arg. LGEV, Bilbao, 1976.
- Goikoetxea Maiza, I., 1982, *Juan Bautista Gamiz Ruiz de Oteo poeta bilingüe alavés del siglo XVIII*, Euskaltzaindia-Arabako Foru Aldundia, Gasteiz.
- González Salazar, J.A., 1971-72, «Vida de relación y toponimia. Bajauri-Obécuri-Urturi», *AEF*, XXIV, 9-24.
- Humboldt, W.F., 1975, *Los vascos. Apuntaciones sobre un viaje por el País Vasco en primavera del año 1801*, Auñamendi, Donostia.
- Iribarren, J.M., 1950, *Vitoria y los viajeros del siglo romántico*, Publicaciones de la obra cultural de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de la ciudad de Vitoria, Vitoria.
- Izagirre, K., 1965, «Iztegirako gaiak», *BAP*, XXI, 197-211.
- Knörr, E., 1985, «Para una delimitación etno-lingüística de la Álava antigua. Ensayo de cartografía a partir de pruebas toponímicas», *La formación de Álava. Comunicaciones (I). Congreso de Estudios Históricos*, Gasteiz, 489-541.
- Lafon, R., 1950, «Remarques sur la racine en basque», *BAP*, VI, 303-308.
- Lakarra, J.A., 1984, «Bizkaiera zaharreko ablatiboaz», *ASJU*, XVIII-1, 163-193.
- , 1985, «XVII. mendeko bulda bat bizkaieraz», in J.L. Melena (arg.). *Symbolae L. Mitxelena*, Gasteiz, UPV/EHU, II, 1045-1054.
- , 1986, «Bizkaiera zaharra euskalkien artean», *ASJU*, XX-3, 639-681.
- Landuchio, N., 1958, *Dictionarium linguae cantabricae (1562)*, M. Agud eta K. Mitxelenaren arg. Seminario «Julio de Urquijo» de la Excma. Diputación Provincial de Guipúzcoa, San Sebastián.
- Lapiente Martínez, L., 1975, «Toponimia amescoana», *FLV*, VII, 21. zb., 393-410.
- Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido. Arte de la Lengua bascongada*, Salamanca.
- , 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latin*, San Sebastián.
- , 1969, *Corografía o descripción general de la M.N. y M.L. Provincia de Guipúzcoa*, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, San Sebastián.
- Larrasquet, J., 1939, *Le Basque de la Basse-Soule Orientale*, Librairie C. Klincksieck, Paris.
- López de Guereñu, G., *TA* 1956, «Toponimia alavesa», *AEF*, XVI hh.
- , 1958, «Voces alavesas», *Euskera*, III, 173-367.
- , 1973, «Más voces alavesas», *Euskera*, XVIII, 119-149.
- , 1983, «Toponimia de Contrasta», *Iker-2*, Euskaltzaindia, Bilbo, 415-423.
- Merino Urrutia, J.J. Bta., 1978, *La lengua vasca en la Rioja y Burgos*, Servicio de Cultura de la Excma. Diputación Provincial de Logroño.
- Mitxelena, K., 1950, «En torno a algunos aspectos del habla de Rentería (Guipúzcoa)», *BAP*, VI, 89-94.
- , 1955, *Apellidos vascos*. Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo», San Sebastián.
- , 1958, «Introducción» in N. Landuchio, *Dictionarium...* [Orain *SHLV-n*]
- , *TAV* 1964, *Textos arcaicos vascos*, Ediciones Minotauro, Madrid. 2. arg. *ASJU*-ren Gehigarriak 11, Donostia, 1990.
- , *Estudio* 1970, *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue*, Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País, Bilbao.
- , *FHV* 1977, *Fonética Histórica Vasca*, 2. arg. Seminario «Julio de Urquijo» de la Excma. Diputación Provincial de Guipúzcoa, San Sebastián.
- , *LH* 1985, *Lengua e historia*, Paraninfo. Madrid.
- , *PT* 1987, *Palabras y textos*, EHU, Bilbao.

- , *SHLV* 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, Anejos de *ASJU* n° 10. Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo», Donostia.
- Oihenart, A., 1971, «Noticia de las dos Vasconias, la Ibérica y la Aquitana», *RIEV*, XVII, LGEV, Bilbao, 141 hh.
- Sánchez, M.^aN., 1985, «Sobre el reparto de algunas variantes vascas en la toponimia alavesa (*oste / gibel, solo / soro*)», in J.L. Melena (arg.) *Symbolae L. Mitxelena*, UPV/EHU, Gasteiz, II, 1017-1022.
- San Martín, J., 1971, «Toponimia de Aspárrena (Alava)», *BISS*, XV, 233-254.
- Sarasola, I., 1983, «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», *ASJU*, XVII, 69-212.
- Satrústegi, J.M.^a, 1971, «Canto ritual del agua en Año Nuevo», *FLV*, III, 7. zb., 35-73.
- , 1972, «Romance vasco de la doncella guerrera», *FLV*, IV, 10. zb., 73-85.
- Seguro, I., 1987, «Notas de Toponimia Amescoana», *ASJU*, XXI-1, 265-275.
- Ugarte, F. M.^a; Zumalde, I., 1976, «Oinatiko toponimia edo leku-izenak», *Eusquera*, XXI, 101-108.
- Yrizar, P., 1981, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*, Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala.
- Zuazo, K., *EB* 1988, *Euskararen batasuna. Iker-5*, Euskaltzaindia-EHU, Bilbo.
- , 1988a, «Bizkaieraren ezaugarriez gehiago», *ASJU*, XXII-2, 367-377.
- , 1988b, «*El verbo regular vascongado del dialecto vizcaíno gramatikaren ekarriez*», *ASJU*, XXII-2, 547-568.